2003
ژىل
فېۋرال
№2
(4160)

يېڭى ھايات

Йеңи һаят

جۇمھۇرىيەتلىك ئىجتىمائىي - سىياسىي گېزىت. 1970 - ژىلى 1 - يانۋاردىن باشلاپ چىقىۋاتىدۇ

ئىنسان ۋە ئىمان

مۇستەقىللىق شاراپىتى

قازاقستان جۇمھۇرىيىتى مۇستەقىللىققە ئېگە بولغاندىن كېيىن بارلىق ساھالاردا، شۇ جۈملىدىن مۇقەددەس ئىسلام دىنىمىز سا - ھاسىدىمۇ كۆزگە كۆرۈنەرلىك ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. كوممۇنىستىك تۈزۈم ھۆكۈم سۈرگەندە كومۇلۇپ قالغان ئىسلام تەلىمات - لىرى ئەكسىگە كېلىپ، قۇرئان ۋە ھەدىسنى ئاساس قىلغان ئىسلامنىڭ پاك يولى بىلەن ئاللاغا ئىبادەت قىلىش ئەركىنلىكى بېرىل - دى. ئەينە شۇنىڭ بىلەن ئىسلامنىڭ پارلاق نۇرى ئەقلىمىزنىمۇ نۇرلاندۇردى.

2002 - ژىلى قازاقستاندا ئىسلام دىنى ساھاسىدا ئىلگىرى بولمىغان ۋاقەلەر يۈز بې - رىپ، بۇ ئىشلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلى - دىغانلارنىڭ ئەقىللىرىنى نۇرلاندۇرۇپ، را - زىمەنلىكىنى ئاشۇرماقتا. مەسىلەن، دۆلەت رەھبىرى نۇرسۇلتان نازارباييۇنىڭ شەخسى مەبلىغى بىلەن «قۇرئان كەرىم» قازاق ۋە رۇس تىللىرىدا نەشر قىلىندى. شۇنىڭدەك، خەيرى - ئېھسانلىق ئىنىمىز دىلمۇرات قوزد - ىيېۋ ھامىيلىغىدا «قۇرئان كەرىم» ئۇيغۇر - سلاۋيان يېزىغىدا نەشر قىلىنىپ، مۇمىن مۇسۇلمانلارنىڭ تەشنالىغىنى قاندۇردى.

قازاقستان مۇسۇلمانلىرى دىنىي باشقارمى - سى كېيىنكى 2 ژىلدىن بېرى تەشكىلىي ئاپپاراتنى ساغلاملاشتۇرۇپ، ئىسلام دىنى ئىشلىرى بويىچە دىپلوماتىيە ساھاسىدا مە - لۇم ئىشلارنى ئەمەلگە ئاشۇردى، ئەندى بۇ بولسا قازاقستاننىڭ ئىسلام دۇنياسىدىكى ئابرۇيىنى ژۇقۇرى كۆتەردى. مەسىلەن، ئۆت - كەن ژىلى مىسىردا ئېچىلغان دۇنيا مۇسۇل - مانلىرىنىڭ كونفېرېنسىيەسىدە قازاقستان مۇسۇلمانلىرى دىنىي باشقارمىسىنىڭ باشلى - غى باش مۇفتى ئابساتتار دېربىسالى «ئىس - لام دىنى تەرەققىياتىغا قوشقان ھەسسى - ئۈچۈن» دېگەن ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكا - پاتلاندى. قازاقستان - مىسىر ئوتتۇرىسىد - كى ئىسلام دىنى ئىشلىرى بويىچە ھەمكار - لىق شەرتنامىسى ئاساسىدا «نۇرمۇبارەك» ئىسلام ئۇنىۋېرسىتېتى ئىش باشلىدى. شۇن - داقلا، قازاقستان مۇسۇلمانلىرى دىنىي باش - قارمىسى ئۇزۇن ژىللاردىن بۇيان يېزا - قىشلاقلاردا ئىشلەۋاتقان ياش ئىماملارنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش مەخسىتىدە ئالمۇتىدا ئىسلام ئىنستىتۇتىنى ئاچتى.

ئۆتكەن ژىلى ئالمۇتىدا ئوتتۇرا ئاسىيە دۆ - لەتلىرىنىڭ ئىسلام كونفېرېنسىيەسى بولدى. ئۇنىڭغا قاتناشقان ۋەكىللەر قاتارىدا ش.ئۇتار - دىن كەلگەن مەشھۇر ئۇيغۇر ئالىمى،ش.ئۇتار ئىسلام ئىنستىتۇتىنىڭ رېكتورى، «قۇرئان كەرىمنى» ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا بىرىنچى بولۇپ تەرجىمە قىلىپ، نە - شىر قىلدۇرغان مەھەممەت سالىھ مەخسۇم ھاجىممۇ بولدى. مەھەممەت سالىھ جاناپ - لىرى قازاقستاندىكى ئالىي ئوقۇش ئورۇنلى - رىنى، مەدرىس - مەسچىتلارنى زىيارەت قىلدى.

مەھەممەت سالىھنى قازاقستان مۇسۇلمان - لىرى دىنىي باشقارمىسىنىڭ باش مۇفتىسى ئابساتتار دېربىسالى قوبۇل قىلدى ۋە سوھ - بەتلەشتى.

ئەندى 2003 - ژىلدا بولسا ئۆتكەن ژىل - قى ئۇتۇقلارنى مۇستەھكەملەپ، ئىسلام دى - نىغا ئىشەنگۈچىلەرنىڭ ئىنتىلىشلىرىنى قانا - ئەتلەندۈرۈش، دىندا پاكلىق يولىدا دەۋەت - تەشۋىقاتلار ئىشىنى ئىشنەرلىك، مەدەنىيەت - لىك ھالدا ئېلىپ بېرىشىمىز لازىم. ئاللاتائالا «قۇرئان كەرىمدە»: «تاقىتىڭلارنىڭ يېتىش - چە ئاللاغا تەقۋادارلىق قىلىڭلار، (ۋەزىنى) ئاڭلاڭلار،(ئەمرىگە)ئىتائەت قىلىڭلار،(ئاللا - نىڭ يولىدا ماللىرىڭلارنى)سەرىپ قىلىڭلار، (بۇ) ئۆزەڭلار ئۈچۈن پايدىلىقتۇر، كىمكى نەپسىنىڭ بېخىللىغىدىن ساقلىنىدىكەن، ئۇ مەختىگە ئېرىشكۈچىدۇر.»(تەغابۇن سۈ - رىسى، 16 - ئايەت).

بىز شۇنداقلا قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدى - كى ياخشى، مىللەتلەر ئارا دوستلۇق ۋە تۇ - راقلىق ۋەزىيەتنىڭ قەدرىنى بىلىپ، شۈك - رى - سەۋر قىلىش بىلەن دۆلەت رەھبەر - لىرىمىزنىڭ پەرمانلىرىنى ۋە دۆلەت قانۇن - قائىدىلىرىنى ھىمايە قىلىپ، ھەر مىللەت ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنى مۇستەھكەملەش - كە ھەسسە قوشۇشتا مومىن مۇسۇلمانلار باشقىلارغا ئۈلگە بولۇشىمىز لازىم.

بىزنىڭ شۇنداقلا ئەڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرى - مىزنىڭ بىرى ياش ئەۋلاتنى روھىي پاكلىق ۋە گۈزەل ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيەلەش، ئۇلارنى ئىلىم - بىلىم ئۆگىنىشكە ئىلھام - لاندۇرۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بولۇشىمىزنى ئىسلام شەرىئىتى ئاتا - ئانىلارغا بۇيرۇيدۇ. بۇ ھەقتە پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىس - سالام: «بالىلىرىڭلارغا ياخشى قاراڭلار - ئۇلارنى ياخشى، گۈزەل ئەخلاقلىق قىلىپ تەربىيەلەڭلار، بۇ سىلەرگە ئاللا تائالانىڭ ئا - مانىتى، دەپ ئۆگەتكەن». دېمەك ياش ئەۋ - لاتنى ھازىرقى جەمئىيەتكە لايىق ئىختىدار - لىق، پاك - ئىمانلىق قىلىپ ئۆستۈرۈشىمىز ھەر بىرىمىزنىڭ بورچىدۇر.

ئابباس قارى ھاجىم،
ئالمۇتا شەھرى، دۇرۇژبا مەھەللىسى
«مۇزەممىل» مەسچىتىنىڭ ئىمامى.

يەرلىك ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇشقا ياردەم بەرمەكتە

1998 - ژىلدىن باشلاپ قازاقستاندا، شۇنداقلا مەركىزىي ئاسىيەنىڭ باشقا ئەللىرىدە خەلق ئارا ھەمكارلىق بويىچە ئامېرىكا ئاگېنتلىغىنىڭ «يەرلىك ئۆزىنى ئۆزى باشقۇرۇشنى تەرەققىي ئەتكۈزۈش» لايىھىسى ئەمەلگە ئاشۇرۇلماقتا.

لايىھەنىڭ ئاساسىي يۆنىلىشى يەرلىك دەرىجىدە دۆلەت ۋە خۇسۇسىي تارماقلار ئوت - تۇرىسىدىكى ئىجابىي مۇناسىۋەتلەرنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش، يەرلىك ئۆزىنى ئۆزى باش - قارۇشقا پۇخرالارنىڭ ئىشتىراك قىلىشىنى كېڭەيتىش، مەركەزلەشتۈرۈشنى پارچىلاشنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش ۋە تەرەققىي ئەتكۈزۈش، سايلام ئورگانلىرىنى كۈچەيتىش، ئەخبارات تارقىتىش بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

مەرھەمەت خالىس
ئىختىسادىي ياردەم
قولىنى سۇنغۇچىلارغا
بىزنىڭ ھېساپ چوتىمىز:

р/с 406467897 ТОО "Висал"
РНН600400099802
МФО 190501719,
код 719 АГФ ОАО
Банк "Центр Кредит"

چېھرىلەردىن ياغار نۇر - قەترە ... ئۈچقۇن قۇربانىنىيازوۋ چۈشەرگەن سۈرەت.

قىسقا خەۋەرلەر

ئۆزبەكستانلىق يازغۇچىنىڭ سوغىسى

پرېزىدېنت مەتبۇئات خىزمىتىنىڭ خەۋەر قىلىشىغا قارىغاندا، دۆلەت رەھبىرىنىڭ نامىغا ئۆزبەكستاننىڭ كۆر - نەكلىك جەمئىيەت ئەربابى، يازغۇچى، تارىخچى - ئالىم رانو ئابدۇللايېۋادىن 2002 - ژىلى نەشر قىلىنغان ئۆزى - نىڭ ئۈچ كىتاۋىنى: «20 - ئەسىر ۋە ئۆلۈق دۆلەت - س س س ر نىڭ پار - چىلىنىشى» ناملىق ئىلمىي - ئاممىباپ تارىخىي تەتقىقاتنى، بالىلارغا بېغىشلان - غان «ئاتا توغرىلىق رىۋايەت» دېگەن چوچەكلەر كىتاۋىنى، شۇنداقلا «ئادەم - لەر تويى ۋە ھاكىمىيەتنىڭ قارا قايىنى - مىي» دېگەن تەرجىمە ھال ھۆججەت - لىك پوۋېستىنى سوغىغا قوبۇل قىلىش ئىلتىماسى بىلەن مۇراجەت قىلغان.

تۈركىيەدە يەر تەۋرىدى

27 - يانۋار كۈنى تۈركىيەدە رىختېر تاياقچىسى بويىچە 6,5 بالل يەر تەۋرى - گەن. ھازىرچە زىرداپ چەككەنلەر ۋە ۋەيرانچىلىقلار توغرىلىق مەلۇماتلار يوق. يەر تەۋرەش مەركىزى پىيولىيۇمىيۇر ئاھالىلىق پۇنكتى ئەتراپىغا توغرا كې - لىدۇ. يەر تەۋرەش شۇنداقلا مەملىكەت - نىڭ قارا دېڭىز بويى رايونلىرىدىمۇ باي - قالغان.

دېخانلارنى ئۈمۈتلەندۈرىدۇ

يېزىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش ژىلى

جۇمھۇرىيەت پرېزىدېنتى ن. نازارباييۇ 2003، 2004، 2005 - ژىللارنى يېزىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەش ژىلى دەپ ئەكلىپ قىلدى.

مەئمۇرىي - قوماندانلىق سىستېما ۋەيران بولغاندىن كېيىن قازاقستان يېزىسى چوڭقۇر بوھران ئاستىدا قالدى. كولخوز - لار ئىگىلىكنى ژۇرگۈزۈش شەكلى سىيتىدە دەۋىر تەلەپلىرى - گە جاۋاپ بېرەلمىدى، ئەندى فېرمېرلىق ئوخشاش يېڭى تار - ماقلارغا دېخانلار تەسلىكتە تىزمەكتە. يېزىدا ئەمەلىياتتا غوجا - يىن غايىپ بولدى. ھۆكۈمەت ئىسلاھاتلار باشلىنىش ھارپى - سىدا دىققەتنى ئاساسىي جەھەتتىن كان ساھالىرىغا مەركەز - لەشتۈرگەنلىكىمۇ سەلبىي رول ئوينىدى.

جۇمھۇرىيەتتە يېزا ئاھالىسى ئۈمۈمىي ئاھالىنىڭ 44 پائى - زىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلاردىن كىرىمى ھايات كەچۈرۈش مىنىمۇمىدىن تۆۋەن دەرىجىدىكىلەر 38 پائىز. ئەندى ئۈمۈ - مەن مەملىكەت بويىچە بۇ كۆرسەتكۈچ 4، 28 پائىزغا باراۋەر.

قازاقستان ناھايىتى ئۇزۇن يەر رېسۇرسلىرىغا ئېگە: دېخان - چىلىق ئۈچۈن لايىق يەر مەيدانى 39 مىللىون گېكتارنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇنىڭدىن تاشقىرى، 22 مىللىون گېكتارغا يېقىن يەر سۇغىرىشقا لايىق دەپ تېپىلدى، ئەندى ئوتلاقلار بولسا 187.9 مىللىون گېكتارنى ئېگىلەيدۇ. ئەينە شۇنداق بايلىق تۇرۇپ يېزا ئېگىلىكى مەھسۇلاتىنى يېتىشتۈرۈش تۆ - ۋەنلەپ كېتىپ بارىدۇ. ئاخىرقى 10 ژىل ئىچىدە ئاساسىي يېزا ئېگىلىكى زىرائەتلىرىنىڭ تېرىلغۇ مەيدانى 1990 - ژىل - قى 2. 35 مىللىون گېكتارنىڭ ئورنىغا 3. 15 مىللىون گېك - تارغا چۈشۈپ قالدى. ئورگانىكىلىق ئوغۇتلارنى قوللىنىش 28 ھەسسە قىسقىراپ كەتتى ۋە 2000 - ژىلى 1 گېكتارغا 0.1 كىلوگرامىدىن ئاشمىدى. يېزا ئېگىلىكى تېخنىكىسى كونىراپ كەتتى، ئالماشتۇرۇپ تېرىش قائىدىسىگە رىئايە قىلىن - مايۋاتىدۇ. نەتىجىدە يەرلەر كۈچسىزلىنىپ، تېرىلغۇغا يارىماي - ۋاتىدۇ.

چارۋىچىلىقتىمۇ خۇددى شۇنداق ۋەزىيەت قېلىپلاشتى: 1997 - 2000 - ژىللىرى گۆش يېتىشتۈرۈش 1,2 ھەسسە، ژۇڭ يېتىشتۈرۈش 1,5 ھەسسە قىسقىراپ كەتتى. توغرا، ئىجا - بىي ئىلگىرىلەشلەرمۇ كۆزگە چېلىقماقتا - سۈت يېتىشتۈرۈش 1.1 ھەسسە ۋە تۇخۇم يېتىشتۈرۈش 1.3 ھەسسە ئۆستى.

شۇنداقلا، مەملىكەتتە گۆش ۋە سۈت ئىستېمال قىلىش 40 پائىزغا، بېلىق - 65 پائىزغا، ئۇسۇملۇك مېيى ئىستېمال قى - لىش 30 پائىزغا قىسقارغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئاشلىق مەھسۇلاتلىرىنى ئىستېمال قىلىش 30 پائىز ئۆسكەن. ئەتىما - لىم، بۇ دانلىق زىرائەتلەرنىڭ ئۈمۈمىي ژىغىشتۇرۇلۇشى 2. 2 ھەسسە كۆپەيگەنلىكى بىلەن باغلىق بولسا كېرەك.

ھازىر يېزا دېموگرافىيەلىك بوھراننى باشتىن كەچۈرمەكتە. ستاتىستىكا مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، ئاۋۇللاردىكى ئاھالى سانى 441 مىڭغا يېقىن ئادەمگە قىسقارغان. بۇ تۇغۇتنىڭ تۆۋەن - لەپ كېتىشى ۋە شۇنداقلا يېزىلىقلارنىڭ ياخشىراق كۈن كۆ - رۈش نىيىتىدە شەھەرلەرگە كۆچۈپ كېتىشى بىلەن باغلىقتۇر. يېزىدا قازاقلار ھەممىدىن كۆپ - ئۇلار ئاھالىنىڭ ئۈمۈمىي سانىنىڭ 6. 66 پائىزىنى، رۇسلار - 8. 15 پائىزىنى تەشكىل قىلىدۇ.

يېزىلىقلارنىڭ ئوتتۇرا ھېساپتىكى ئەمگەك ھەققى سانا - ئەت ساھاسىدىكى ئىشچىنىڭ ئوتتۇرا ھېساپتىكى مائاشىنىڭ 29 پائىزىنى تەشكىل قىلىدۇ. 1991 - ژىلدىن 2001 - ژىلغىچە ئاھالىنىڭ 80 پائىزغا يېقىنى جان بېشىغا چېقىپ ھېساپلىغاندا ئېيىغا 3 مىڭ تەڭگىدىن كىرىم قىلغان. ئىش بې - لەن تەمىنلەش ستاتۇسى بويىچە ئاھالىنىڭ 6. 40 پائىزى دۆلەت مەھكىمىلىرىدە ياللىنىپ ئىشلەيدۇ، 4. 59 پائىزى شەخسى ئۈلچۈك يەرلىرىگە ئېگە بولغان ھالدا ئۆز ئالدىغا مۇس - تەقىل ئىشلەش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

ئەندى سالامەتلىك ساھاسىغا توختىلىدىغان بولساق، يېزى - دا يەنە سىل كېسىلى كۆپىيىشكە باشلىدى. 1991 - ژىلدىن باشلاپ سىل كېسىلى بىلەن ئاغرىۋاتقانلار ئىككى ھەسسە كۆپەيدى. يېزىلارنىڭ دوختۇرلار بىلەن تەمىنلىنىشى 1.88 - 7. 99 پائىزنى تەشكىل قىلىدۇ. قازاقستان جۇمھۇرىيىتى ستاتىستىكا بويىچە ئاگېنتلىغىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، 2001 - ژىلى 31 پائىزدىن ئوشۇق بىمارغا شىپاخانا ياكى تېبىبىي پۇنكتقا بېرىش ئۈچۈن 4 كىلومېتر ۋە ئۇنىڭدىنمۇ ئو - شۇق مۇساپىنى پىيادە مېڭىشقا توغرا كەلگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە يېزىدىكى ئېگىلىكلەرنىڭ 34 پائىزى بىمارلارنى داۋا - لاش ھەققى ئۈچۈن مەبلەغ تېپىش قىيىن ئېكەنلىكىنى ئەكىت - لىدى. كۆپلىگەن ئاغرىقلار ئىچىملىك سۈيى سۈپىتىنىڭ تۆ - ۋەنلىكى بىلەن باغلىق بولماقتا. 3 مىللىوندىن ئوشۇق يېزا ئا - ھالىسى مەركەزلەشتۈرۈلگەن سۇ مەنبەلىرىدىن ئەمەس، بەلكى قۇدۇقلاردىن، بۇلاقلاردىن، ئارتېزيان بۇلاقلىرىدىن سۇ ئىستې - مال قىلماقتا.

«ئىلھامنىڭ» يېڭى ساھىبلىرى

يېقىندا ئۇيغۇر تىياتىرىدا «قازاقستان ئۇيغۇر مېتسېناتلىرى كلۇبى» تەسىس قىلغان «ئىلھام» مۇكاپاتىنى تاپشۇرۇش تەنتەنىسى بولۇپ ئۆتتى. بۇ قېتىممۇ ئەدەبىيات ۋە پۇبلىتسىستىكا، مۇزىكا، تەسۋىرىي سەنئەت، تىياتىر، بىلىم ۋە پەن نومىناتسىيەلىرى بويىچە سالاھىيەتلىك ئېكسپېرتلار تەۋسىيەسى ئاساسىدا «ئىلھامنىڭ» غالىپلىرى ئېنىقلاندى.

كەچنى تىياتىر ئارتىستلىرى گۈلباھار ئەخمەدىيېۋا بىلەن پەرھات داۋۇتوۋلار ئېچىپ، مۇكاپات تەسىسچىلىرى ھەققىدە

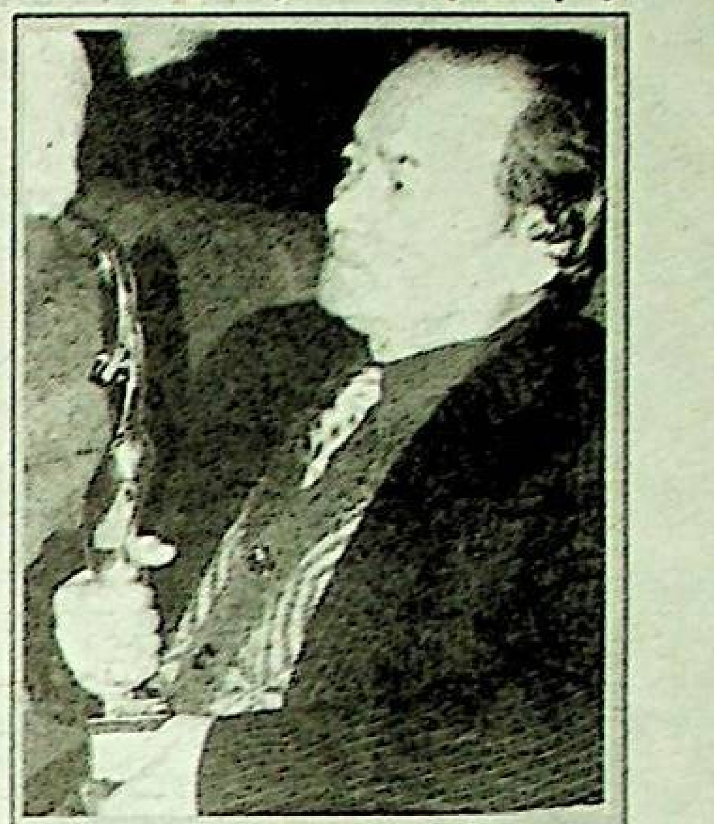

ساۋۇتجان مەمەتقۇلوۋ

قىسقىچە ئەخبارات بەرگەندىن كېيىن، «بىنت» ئاكسىونېرلىق جەمىيىتىنىڭ پرېزىدېنتى، سانائەتچىلەر، تىجارەتچىلەر ۋە يېزا ئىگىلىكى خادىملىرى جۇمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر ئاسسوتسىياتسىيەسىنىڭ پرېزىدېنتى، «قازاقستان ئۇيغۇر مېتسېناتلىرى كلۇبىنىڭ» پرېزىدېنتى دىلمۇرات قۇزىيېۋ سۆز ئېلىپ:

مۇرات ئەخمەدىيېۋ

— قازاقستان ھازىر تۇراقلىق، باشقا دۆلەتلەر بىلەن ئۆز ئارا پايدىلىق ھەمكارلىشىش ئارقىلىق يېڭى تەرەققىيات باسقۇچىغا كۆتۈرۈلگەن مەملىكەتلەرنىڭ بىرى، — دېدى ئۇ. — دۆلەت رەھبىرى بۈگۈنكىدىن ئۈچ يىل ئىلگىرى سانائەتچىلەر ۋە تىجارەتچىلەر بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن باش قوشۇشتا مەدەنىيەتنى، مەنىۋىي بايلىقىمىزنى يارىتىۋاتقان زىيالىلارنى قوللاپ – قۇۋۋەتلەشكە چاقىرغان ئىدى. بۇ خەيرىخاھلىق ئىشتىن بىزمۇ چەتتە قېلىشنى خالىمىدۇق.

ئەنۋەر ھاجىيېۋ

مانا، بىيىل ئىككىنچى قېتىم «ئىلھام» مۇكاپاتى ئەدەبىيات، مەدەنىيەت، سەنئەت ساھالىرىدا ئىزمۇتەرەققىياتقا قوشقان چوڭ ھەسسىسى ئۈچۈن ئەڭ مۇناسىپلارغا تاپشۇرۇلۇش ئالدىدا تۇرىدۇ.

كۆپچىلىك تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن دەملەرمۇ كەلدى. «ئىلھامنىڭ» «ئەدەبىيات» نومىناتسىيەسىگە ئەدەبىياتتىن تاش-

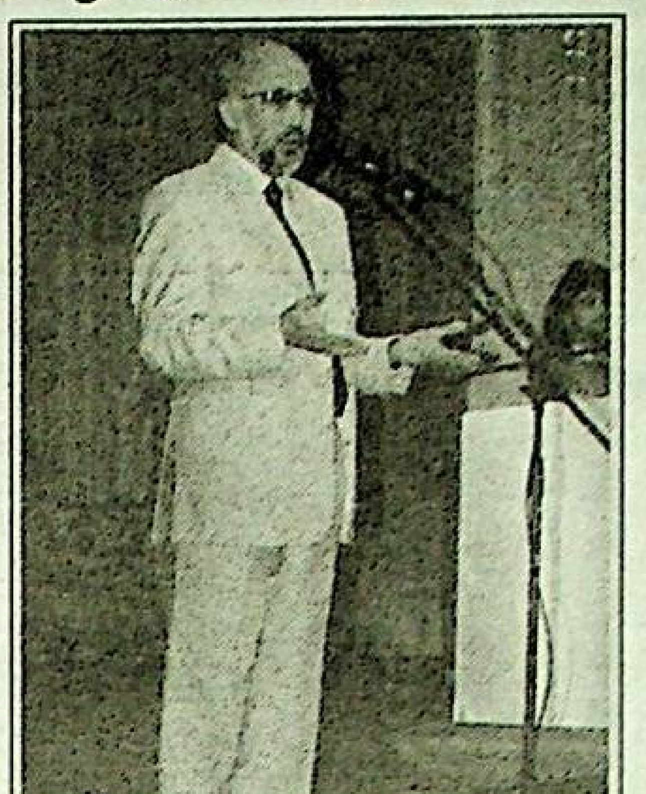

ئازات ھېكىمبەگ

قىرى، دراماتۇرگىيە، ئەدەبىي تەنقىت ۋە پۇبلىتسىستىكا كىرگۈزۈلگەن. مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە شائىر **ساۋۇتجان مەمەتقۇلوۋ «مەن ئىشەنگەن تاغلىرىم»** توپلىمى ئۈچۈن غالىپ ئاتالدى. 10 دىن ئوشۇق نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ مۇئەللىپى، قازاقستان يازغۇچىلار ئىتتىپاقى مۇكاپاتىنىڭ لائۇرېياتى، «ۋازۇشى» نەشرىياتى ئۇيغۇر رېداكسىيەسىنىڭ باشلىقى كۆرنەكلىك شائىرنىڭ بۇ ئۇتۇقىنى كۆپچىلىك خۇشاللىق بىلەن ئالقىشلىدى. شائىرغا دىپلوم، ئالتۇن يال-

ئابدۇلەزىز ئابدۇللايېۋ

تىلغان ستاتۇئېتكا ۋە 500 مىڭ تەڭگە تاپشۇرۇلدى.

موشۇ نومىناتسىيە بويىچە ئىككىنچى ئورۇن كەسىپدىشىمىز، قازاقستان ژۇرنالىستلار ئىتتىپاقى مۇكاپاتىنىڭ لائۇرېياتى، «ژۈرەكتىن – ژۈرەككە» كونكۇرسىنىڭ دىپلومانتى، «ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە سەياسىي ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئىبرايىم باراتوۋقا بېرىلدى. ژۇرنالىست ئۆتكەن يىلى «ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتى سەھىپىلىرىدە ئېلان قىلىنغان بىر تۈركۈم پۇبلىتسىستىكىلىق ماقالىلىرى ئۈ-

مارات نورۇزوۋ

چۈن تەغدىرلەندى. ئىبرايىم باراتوۋقا تاماشىبىنلارنىڭ ئالقىشى ئاستىدا دىپلوم ۋە 200 مىڭ تەڭگە تاپشۇرۇلدى.

«مۇزىكا» نومىناتسىيەسى ناخشىچىلار، سازەندە ۋە كومپوزىتورلار، مۇزىكاشۇناسلار ئارىسىدىكى بەيگىنى ئېنىقلايدۇ. بۇ قېتىم

ئابدۇكېرىم ئىسا

مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە بىرىنچى ئورۇن ھېچ كىمگە بېرىلمىدى. ئىككىنچى ئورۇنغا بولسا، ماھىر سازەندە ۋە تالانتلىق ناخشىچى **مارات نورۇزوۋ** سازاۋەر بولدى. مارات «ناۋا» ئانسامبلىنىڭ تەركىۋىدە پورتۇگالىيە، ۋېنگرىيە، تۈركىيە، فىنلياندىيە ۋە ش ئۇ ئار دا ئۆتكەن خەلقئارا فېستىۋاللارنىڭ لائۇرېياتى ئاتالغان تالانتلىق سەن-

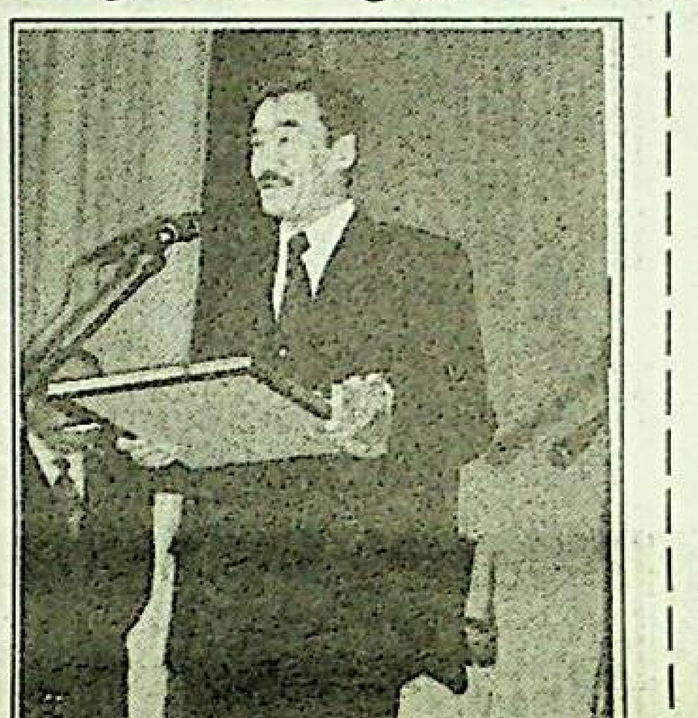

مۇھىت ھېزىموۋ

ئەتچىلىرىمىزنىڭ بىرىدۇر. ئۇنىڭ بولۇپمۇ ئۆتكەن يىلقى يەككە كونسېرتى تاماشىبىنلار ئېسىدە قالدى.

«تەسۋىرىي سەنئەت» نومىناتسىيەسى بويىچە كومىسسىيە ئەزالىرى بىرىنچى ئورۇننى **ئازات ھېكىمبەككە** بەردى. تونۇلغان رەسسام ۋە كوللېكسىونېرنىڭ ئىسمى بۈگۈن سەنئەت ئەھلىگە ياخشى تونۇش. ئۇ توپلىغان ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ نەمۇنىلىرى كۆپلىگەن ئەللەردە نامايىش قىلىنماقتا. ئۆتكەن يىلى ئۇنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيە ۋە كاۋكاز خەلقلىرىنىڭ كىيىملىرى بىلەن زەرگارلىق بۇيۇملىرى» ناملىق كۆرگەزمىسى شەھەرلىكلەرنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغىنى ئېسىمىزدە.

زامانىمىزنىڭ مەھسۇلدار رەسساملىرىنىڭ بىرى، سانكت – پېتېربۇرگ، ستامبۇل، لىسسابوندا ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا كۆرگەزمىلەرنىڭ دىپلومانتى **ئابدۇكېرىم ئىسانىڭ** ئەمگىكى ژۇرى باھالىنىپ ئىككىنچى ئورۇننى ئالدى. ئۆتكەن يىل رەسسام ئۈچۈن ئامەتلىك بولدى. ئۇنىڭ ئىجادىيىتى «قازاقستان جۇمھۇرىيىتى تەسۋىرىي سەنئىتى» توپلىمىغا كىردى. قاستېيېۋ ناملىق مۇزېيدا شەخسىي كۆرگەزمىسى ئېچىلدى.

نۆۋەتتىكى «تىياتىر» نومىناتسىيەسى بويىچە بىرىنچى ئورۇنغا ئۇيغۇر تىياتىرىنىڭ مۇدىرى، قازاقستان خەلق ئارتىستى مۇرات ئەخمەدىيېۋ، ئىككىنچى ئورۇنغا ئارتىست ۋە تالانتلىق رېژىسسېر مۇھىت ھېزىموۋ ئېرىشتى. ئۆتمۈشتە كۆپلىگەن مۇكاپاتلارغا سازاۋەر بولۇپ، «ياشلىق» ئانسامبلىنىڭ ئاساسچىسى بولغان م. ئەخمەدىيېۋ بۇ قېتىم تىياتىر بىناسىنى رېكونستروكسىيەلەش، ياش ئارتىستلارنى تەربىيەلەش ۋە ئۇيغۇر سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان زور ھەسسىسى ئۈچۈن تەغدىرلەندى.

تالانتلىق ئاكتيور م. ھېزىموۋنى بولسا، سەنئەتخۇمار خەلقىمىز ياخشى بىلىدۇ. كېيىنكى يىللىرى ئۇ رېژىسسېر سۈپىتىدە چوڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، كېلەچىكىدىن ئۈمۈت كۈتكۈزىدىغان سەنئەتكار بولۇپ تونۇلۇۋاتىدۇ. ئۆتكەن يىلى «ئانامنىڭ ئاق كۆينىكى» ئەسىرىنى ئۇتۇقلۇق سەھنىلەشتۈرۈپ، تاماشىبىن ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى.

«پەن ۋە مائارىپ» نومىناتسىيەسىنىڭ بىرىنچى مۇكاپاتى ئەدلىيە پەنلىرىنىڭ نامزاتى، قازاقستان مىللىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دوتسېنتى **ئەنۋەر ھاجىيېۋقا** بېرىلدى. ئالىم بۇ ساھادا يېتۈك مۇتەخەسسىسلەردىن ھېساپلىنىدۇ. ئە. ھاجىيېۋ تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «قازاقستان جۇمھۇرىيىتى يەر ھوقۇقى» (يەر مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ھوقۇقىي ئاساسلىرى) دەرسلىكى ھازىر ئېلىمىزنىڭ ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىدا كەڭ ئاممىباپلىققا ئىگە. ئالىم نەق ئەينە شۇ ئەمگىكى ئارقىلىق موشۇ مۇكاپاتقا ئېرىشتى.

ئىبرايىم باراتوۋ

مەزكۇر نومىناتسىيە بويىچە ئىككىنچى ئورۇننى گېئولوگىيە – مىنېرولوگىيە پەنلىرىنىڭ دوكتورى، جۇمھۇرىيەت پەنلەر ئاكادېمىيەسى سېيسمولوگىيە ۋە پەۋقۇلاددە ئەھۋاللار بويىچە ئاگېنتلىقى ئىنستىتۇتىنىڭ ئىلمىي – تەتقىقات لابوراتورىيەسىنىڭ باشلىقى ئابدۇلەزىز ئابدۇللايېۋ ئالدى. ئىلمىي ئەمگەكلىرىنىڭ ئۇرغۇن قىسمى چەت تىللارغا تەرجىمە قىلىنغان ئالىم سېيسمىكىلىق بىخەتەرلىك ۋە يەر تەۋرەش زونىلىرىنى تەخمىن قىلىش بويىچە ئۆز ساھاسىدىكى ژىرىك مۇتەخەسسىسلەردىن ھېساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۆتكەن يىلى نەشىردىن چىققان «يەر تەۋرەشلەرنى تەخمىن قىلىش يوللىرى» مونوگرافىيەسى ئىلىم-پەنگە قوشۇلغان تۆھپە سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىنغان.

كونكۇرس شەرتى بويىچە ئەڭ مۇناسىپلار لائۇرېيات ئاتالدى. «مېتسېناتلار» كلۇبى تەنتەنىدە بۇنىڭ بىلەن چەكلەنمەي، «ئىلھامنىڭ» لائۇرېياتلىرىدىن تاشقىرى سپورت، سەنئەت ۋە باشقىمۇ ساھالاردا مەلۇم ئۇتۇقلارغا يەتكەن بىر توپ كىشىلەرنى ماددىي سوغىلار بىلەن تەغدىرلىدى.

ئەخمەتجان ئىسراپىلوۋ.
ئۇچقۇن قۇربانىيازوۋ.
چۈشەرگەن سۈرەتلەر.

زالدىن كۆرۈنۈش

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار دىيارىغا تاتارلار 1851 – يىلدىن باشلاپ كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشقان. ئۇيغۇرستانغا ساياھەت قىلغان مەشھۇر ئۇيغۇرشۇناس ئالىم ۋ. رادلوۋ «سىبىردىن تاللانما» دېگەن ئەسىرىدە ئۆزىنىڭ 1862 – يىلى غۇلجىغا كەلگەندە بۇ يەردە تاتارلارنىڭ كۆپلىگىنى، ئۇلارنىڭ بېسىم كۆپچىلىگى سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى، ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەر بىلەن ئىناق ئۆتۈپ، روسسىيەدىكىگە قارىغاندا كۆپ دەرىجىدە ئەركىن، كۆڭۈللۈك ياشاۋاتقانلىقىنى بايان قىلغان.

1899 – يىلى مائارىپپەرۋەر تاتار بايلىرىدىن سىددىق ھاجى غابىتوۋ ئۆز خىراجىتى بىلەن قازان شەھىرىدىن ئاتاقلىق دىنىي زات كەشفىل ئاسرار ھەزرەتنى غۇلجا شەھىرىگە تەكلىپ قىلغان. كەشفىل ئاسرار

ئەل سۆيگەن دىنىي زات

ھەزرەت 1858 – يىلى قازان شەھىرىنىڭ مالمىژ ناھىيەسىدىكى بىر ئاۋۇلدا موللا ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ئۇ باشلانغۇچ بىلىمنى تۇغۇلغان يۇرتىدا ئېلىپ، ئاندىن قازاندا مەدرىسىدە ئوقۇغان. ئۇ ئەتراپلىق بىلىم ئېگىلەش مەقسىتىدە ئاستراخان، بۇخارا شەھەرلىرىدە تەھسىل كۆرگەن.

ئۇ غۇلجىغا كېلىپ ئىمامەتچىلىك قىلىدۇ. ئىمام كېلىشى بىلەن تاتار جامائەتچىلىكى غۇلجىدا تاتار مەسچىتىنى سېلىشقا كىرىشىدۇ. مەسچىت پۈتكىچە ھەزرەت ئۆز ئۆيىدە باللارنى ئوقۇتۇشقا باشلايدۇ.

كەشفىل ئاسرار ھەزرەت تەشكىل قىلغان مەدرىسىدە ئۇسۇلى قەدىمچە ھەم شۇنداقلا جەدىدچىمۇ بىلىم بەرگەن. مەسچىت پۈتكەندە يېنىدىكى بۆلۈملەرگە يۆتكىلىپ، ئوقۇتۇش ھەققىي جەدىدچە داۋام قىلىدۇ. ئايرىم بۆلۈمدە ھەزرەتنىڭ رەپىقىسى ئەمىنە ئابىستاي قىزلارنى ئوقۇتقان. ھە، دىنىي بىلىمى ژۇقۇرى، ئۆزى ئادىل، ياخشى ئىسلامىي پەزىلەتلىك كەشفىل ئاسرار غۇلجا خەلقى ئارىسىدا چوڭ ئابرويغا ئىگە بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى نوغاي دامولla دەپ ئاتىغان. كەشفىل ئاسرار دامولla شۇنداقلا قازى ۋەزىپىسىنىمۇ ئادىللىق بىلەن ئورۇنلىغان.

ئۇ باللارغا بىلىم بېرىش بىلەنلا چەكلەنمەي، بەلكى چوڭلارغىمۇ ئەدەپ – ئەخلاق تەلىماتىنى بېرىشكە، كىشىلەرنىڭ پاك ئەخلاقلىق، ياخشى پەزىلەتلىك بولۇشىغا نىسبەتەن كۈچ چاقىرغان. ئۇ يېڭى تۇغۇلغان باللارنى روھىختە ئېلىش ئىشىنى يولغا سالغان، يەنى تۇغۇلغان يىل، ئاي، كۈنلىرىنى ژۇرنالغا تىزىملاپ تۇرغان. ئەندى كىشىلەر س س س رغا كۆچۈشى باشلانغاندا مەزكۇر ژۇرنالنى كېڭەش كونسۇلخانىسىغا تاپشۇرغان، كونسۇلخانا ئۇنى موسكۋاغا ئەۋەتكەن. مېترىكىسىنى، پاسپورتىنى يوقاتقان بەزى كىشىلەر موسكۋاغا مۇراجەت قىلىپ، ئۆز ھۆججەتلىرىنى ئەينە شۇ داموللانىڭ ژۇرنالى ئارقىلىق ھەل قىلغان ھادىسىلەر يۈز بەرگەنلىكى مەلۇم.

كەشفىل ئاسرار دامولla ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگىمۇ ئالاھىدە ئېتىۋار بەرگەن. مەسىلەن، غۇلجا شەھىرىدە شۇ دەۋرلەردە كارخانىلاردا ئىشچىلارغا دەم ئېلىش كۈنلىرى بەلگۈلەنمىگەن. مۇسابايېۋلارنىڭ كون زاۋۇدىدىمۇ ئىشچىلارغا دەم ئېلىش كۈنى بېرىش يولغا قويۇلمىغان. كەشفىل ئاسرار دامولla «قۇرئان كەرىم» ئايەتلىرىگە، ھەدىسلەرگە ئاساسلىنىپ، زاۋۇد ئىشچىلىرىغا دەم ئېلىش كۈنى بەلگۈلەشنى ھەل قىلىدۇ. كەشفىل ئاسرار دامولla قېلىپلىشىپ كەتكەن كونا ئۆرپ-ئادەتلەرنى زامان تەرەققىياتىغا قاراپ تەبىئىي ھالەتتە ئىسلاھ قىلىپ ئاممىلار ئارىسىدا چوڭ ئابرويغا سازاۋەر بولغان ئىدى.

ئۇنىڭ 50 يىللىق ئىمام، ئادىل قازى، ئۇستاز ۋە مائارىپچىكى تۆھپىلىرى ئۈچۈن 1950 – يىلى 50 يىللىق خىزمەت مەرىكىسى جېلىيۇزىدىكى چوڭ بېغىدا ئۇيغۇرلار، تاتارلار ۋە باشقا مىللەتلەر بىرلىكتە ۋەخىس، زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇ ئالتۇن مېدال بىلەن مۇكاپاتلانغان. خەلق قەلبىدە ئۆچمەس تەسىرات قالدۇرۇپ 67 يىل ئادىل قازىلىق ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىغان ھۆرمەتلىك ئۇستاز 1957 – يىلى 29 – مارت كۈنى 99 يېشىدا غۇلجا شەھىرىدە دۇنيادىن ئۆتتى.

نازىلە يۇسۇپوۋا.

«ژىل ئادەملىرى» ئېنىقلاندى

2003 ـ ژىلنىڭ «ژىل ئادىمى»

«ژىل ئادىمىنىڭ» نامزىتى جاي ـ جايلاردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركەزلىرى تەرىپىدىن تەۋسىيە قىلىنىدۇ. ئاندىن تەلەپكارلارنىڭ نامزىتى «ژىل ئادىمى» نامىنى بېرىش بويىچە مەخسۇس كومىسسىيەسىنىڭ مەجلىسىدە مۇھاكىمە قىلىنىپ تەستىقلىنىدۇ.

يېقىندا «ئۇيغۇر ئاۋازى» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى يولداش ئازاماتوۋ باشقۇرغان مەخسۇس كومىسسىيە 2002 ـ ژىلنىڭ يەكۈنى بويىچە «ژىل ئادەملىرىنى» ئېنىقلاپ، ئۇلارغا مەخسۇس دىپلوم ۋە خاتىرە سوغىلارنى تاپشۇردى.

شۇنداق قىلىپ، تۆۋەندىكى شەخسلەر «ژىل ئادىمى» دەپ ئېتىراپ قىلىندى:

قازاقستان جۇمھۇرىيىتى بويىچە «بىنت» ئاكسىونېرلىق جەمىيىتىنىڭ پرېزىدېنتى، سانائەتچىلەر، تىجارەتچىلەر، يېزا ئىگىلىكى خادىملىرى جۇمھۇرىيەتلىك ئۇيغۇر ئاسسوتسىياتسىيەسىنىڭ پرېزىدېنتى دىلمۇرات پىرمۇھەممەت ھاجىم ئوغلى قوزىيېۋ.

ئالمۇتا شەھىرى بويىچە 109 ـ مەكتەپنىڭ ئىنگلىز تىلى مۇئەللىمى، شەھەرلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى رەئىسىنىڭ مەكتەپلەر بويىچە ئورۇنباسارى ئەختەرەم تۇداخۇن قىزى ئەخمەتوۋا.

ئالمۇتا شەھىرىنىڭ مېدېۋ ناھىيەسى بويىچە شۇ ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى بەختىيار مۇتەللىپ ئوغلى مۇسايېۋ، «رۇقىيە» ئىشلەپ چىقىرىش كوئوپېراتىۋىنىڭ رەئىسى.

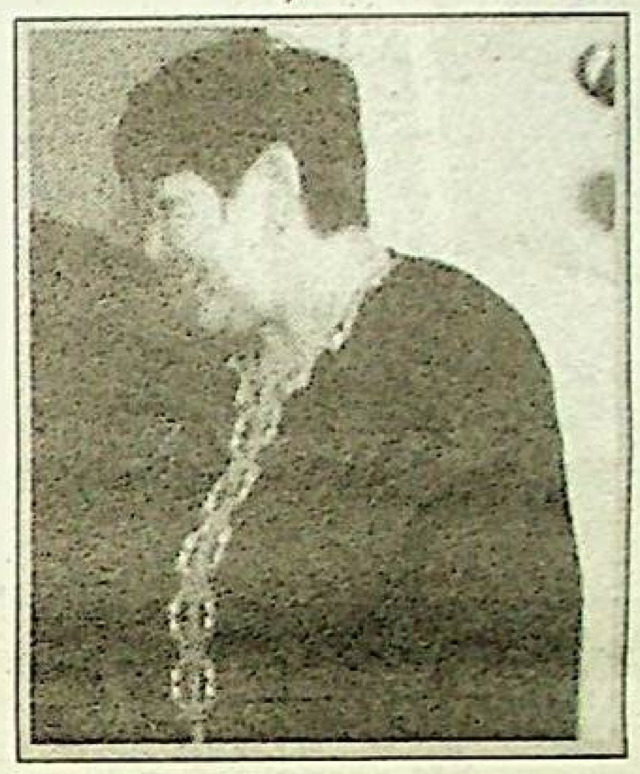

پانفىلوۋ ناھىيەسى بويىچە بىلال نازىم نامىدىكى مەكتەپنىڭ مۇدىرى سانىيەم سادىق قىزى زۇلياروۋا.

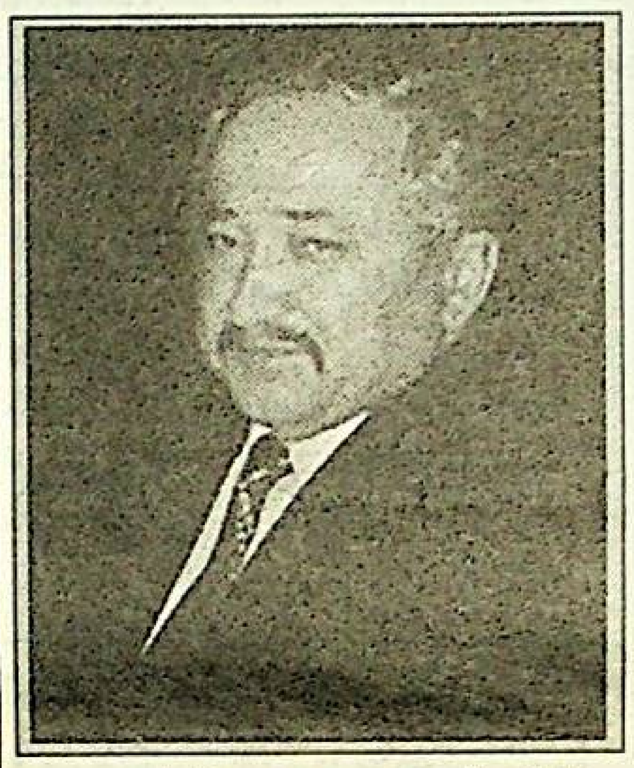

ئۇيغۇر ناھىيەسى بويىچە «تېپلورېمستروي» جاۋابكەرلىكى چەكلەنگەن يولداشلىقىنىڭ مۇدىرى ھەسەنجان قادىر ئوغلى ئىمىروۋ.

تالغىر ناھىيەسى بويىچە «تۆزدىباستاۋ» يېزىسىنىڭ ۋىكىت بېشى ئابلېكىم سېلىماخۇن ئوغلى خوشنەزەروۋ.

ئالمۇتا شەھىرىنىڭ ئالمالى ناھىيەسى بويىچە شۇ ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزى رەئىسىنىڭ ئورۇنباسارى ئىلمىنەك بەرجەلىل ئوغلى قۇربانوۋ.

ئەمگەكچىقازاق ناھىيەسىنىڭ چېلەك رېگىونى بويىچە ئەمگەكچىقازاق ناھىيەلىك ئېلېكتر تارماقلىرى كارخانىسى باشلىقىنىڭ چېلەك رېگىونى بويىچە ئورۇنباسارى ئابدۇغېنى ئابدۇۋەلى ئوغلى ئابۇبەكىروۋ.

ئالمۇتا شەھىرىنىڭ تۈركسىب ناھىيەسى بويىچە «ئاسىر» كان ـ رۇدا شىركىتىنىڭ ئىجرائىي مۇدىرى، ئالمۇتا شەھەرلىك مەسلىھەتنىڭ دېپۇتاتى تايىرجان تۇرسۇن ئوغلى باراتوۋ.

ئالمۇتا شەھىرىنىڭ ئەۋېزوۋ ناھىيەسى بويىچە مەزكۇر ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى زاماندىن جامالدىن ئوغلى رەخمانوۋ، «ئۇرورۋاي» كوئوپېراتىۋىنىڭ رەئىسى.

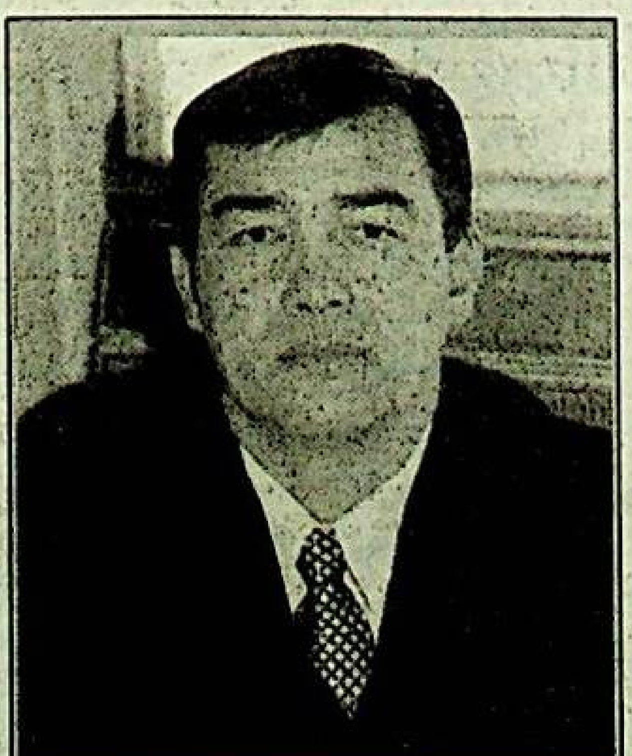

ئالمۇتا شەھىرى ژېتىسۇ ناھىيەسى بويىچە ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ ۋىكىت بېشى بۇرھاندىن تاجىدىن ئوغلى تاجىدىنوۋ.

ئىسلام دىنى ۋە ئەدەپ ـ ئەخلاق

مۇقەددەس ئىسلام دىنىمىزدا، يەنى مۇسۇلمانلارنىڭ قىبلىگاھى «قۇرئان كەرىمدە» ئەدەپ ـ ئەخلاق مەسىلىلىرىگە ئىنتايىن ئۇرغۇن كۆڭۈل بۆلۈنۈپ، ئىنسانلارنى توغرا يولدا تەربىيەلەشكە ئۈندىگەنلىكى ئۈچۈن ئىسلام تەربىيەسىنى ئالغانلاردا ئىنسانپەرۋەرلىك، يەنى ئەدەمگەرچىلىك، ياخشى ئىنسانىي پەزىلەتلەر بولىدۇ. ئەگەر ئىنسانلاردا ئېتىقات بولمىسا، ئۇنداق ئادەملەر ئېتىقاتسىز، ۋەھشى، يەنى ھايۋاندىن پەرقى بولماي قالىدۇ. ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ھەر قانداق دىن (بۇ يەردە بىز ئاساسىي دىنلارنى كۆزدە تۇتىۋاتىمىز) ئادەملەرنى توغرا يولغا دەۋەت قىلىپ، ياخشى پەزىلەتلىك بولۇشقا چاقىرىدۇ.

40 ـ 50 ـ ژىللىرى غۇلجا شەھىرىدە ئابدۇللا قازى ھاجىم، غوپۇر ئاخۇنۇم، ھېلىم ھاجىم، ئوسمان قارىم، سېيىت ئاخۇنۇم، ئابدۇللا دامولام، ساۋۇت دامولام، ئابدۇلمۇتائەلا خەلپەم، يارمۇھەممەت خەلپەم، تېيىپزات خەلپىتىم، ماھمۇتجان خەلپىتىم، سەيد ئىلى ھەزرەت، شېرىپىدىن ئەلەم قاتارلىق ئاتاقلىق دىنىي زاتلار خېلىلا بار ئىدى. ئۇلار دىنىمىزنىڭ تۈۋرۈكى بولۇپ، جامائەتنى ئاللانىڭ توغرا يولىدا مېڭىشقا دەۋەت قىلاتتى.

شۇنداقلا شەھەر ئەتراپىدىكى يېزىلاردا: چۇلۇقايدا شېرىپىدىن دامولام، قاش قارژىغىدا ۋېلەم قارىم، دوڭ مازاردا ئۇرامبەگ ئاخۇنۇم، تۆرپانيۈزىدە مۇدەسسىر خەلپىتىم، ھېدىل يۈزىدە نەسىردىن دامولام، غوجاش يۈزىدە نادىر ئاخۇنۇم، كېپەك يۈزىدە پىدا خەلپەم، پەنجىمدە ھاشىم قارىم ئوخشاش دىنىي زاتلار بار ئىدى.

ئەينە شۇنداق ئالىملاردىن ئابدۇللا قازى ھاجىم، غوپۇر ئاخۇنۇم، ھېلىم ھاجىم، ئەلا دامولام ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت مەھكىمە شەرئى بار ئىدى. مەھكىمە شەرئى شەرىئەت قانۇنى بويىچە ئوغۇرلۇق قىلغانلارنى، ئادەم ئۆلتۈرگەنلەرنى، قىمار ئوينىغانلارنى، پاھىشەۋازلارنى قىلمىشىغا قاراپ جازالاتتى. مەسچىتلەردە ئەمىر مەرۇپ، ئەتىگەنلىك نامازدىن كېيىن كىتاپخانلىق بولۇپ تۇراتتى، ئەينە شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئادەملەر شەرىئەت قانۇنلىرىغا رىئايە قىلاتتى.

ئەندى ئۇيغۇرلار دىيارىنىڭ ئۈچ ۋىلايىتىدە مىللىي ـ ئازاتلىق ئىنقىلاپ پارتلاپ شەرقىي تۈركستان جۇمھۇرىيىتى مەۋجۇت بولغان 1944 ـ 1949 ـ ژىللىرى مەھكىمە شەرئى ئەھمىيىتى تېخىمۇ كۆتۈرۈلدى ۋە دىنىي نازارەت قۇرۇلۇپ ئۇنىڭغا ئابدۇلمۇتائەلا خەلپەم (ئۇنىڭغا ئاللا رەھمەت قىلسۇن) رەھبەرلىك قىلدى. بۇ دىنىي مەھكىمىدە دامولا رازىبېۋ، تېيىپزات خەلپىتىم، سېيىت ئاخۇنۇم، ساۋۇت دامولام، ئابدۇللا دامولام قاتارلىق كىشىلەر خىزمەت قىلاتتى. ئۇلار دىنىي ئىشلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، ئادەملەرنىڭ دىنىي ئېتىقاتىنى كۈچەيتىشكە كۆچ چىقىرىپ، ئوشۇر ـ زاكاتقا ئېگىدارچىلىق قىلاتتى. بۇ ۋاقىتتا غۇلجا بەيتۇللا مەدرىسىنىڭ ھويلىسىغا 40 ھوجرا ياسىتىلىپ، ئۇنىڭدا 150 تىن ئوشۇق ياش تالىبە تۇرۇپ مەدرىسىدە بىلىم ئالدى. مەدرىسىدە بۇ ژىللىرى ساۋۇت دامولام، ئابدۇللا دامولام، سەيد ئەلى دامولام، ماھمۇتجان خەلپىتىم، شېرىپىدىن ئاخۇنۇم، سىدىق دامولام ئوخشاش دىنىي زاتلار دەرس بەردى. موشۇ قۇرلارنىڭ مۇئەللىپى بۇ دەرگاھتا ئۈچ ژىل بىلىم ئالغان.

ئەپسۇسكى، ئۇيغۇرلار دىيارىنى قىزىل خىتاي كوممۇنىستلىرى 1949 ـ ژىلى بىر پاي ئوق ئاتماي ئىشغال قىلغاندىن كېيىن دىنىي نازارەت يېپىلدى، ئاندىن دىنىي زاتلار باشقا زىيالىلار قاتارىدا تەقىپلىنىپ، تۈرمىلەرگە تاشلاندى. باش ـ ئايىغى يوق كەينى ـ كەينىدىن باشلانغان ھەر خىل سىياسىي ھەرىكەتلەر نەتىجىسىدە ئۇرغۇنلىغان تەرەققىيپەرۋەر دىنىي زاتلار يوقىتىلدى، تەقىپلەندى. ئەندى مۇنداق ئەھۋالدا بولسا دىنغا ئېگىدارچىلىق قىلىدىغان ئادەملەر ئازىيىپ كەتتى، ئۇلىمالارنىڭ روھى چۈشتى، لېكىن خەلقىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقاتى يوقىتىلمىدى.

خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ مۇنداق باشباشتاقلىق، ئاممۇيى تەقىپلەش ھەرىكەتلىرىدىن بېزار بولغان بىر قىسىم كىشىلەر كېڭەش ئېلىگە كۆچۈپ چىقىشقا مەجبۇر بولدى. مانا ئاللانىڭ رەھمىتى بىلەن ئۆز مۇستەقىللىكىنى قولغا كەلتۈرگەن قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدە دىنىي ئەركىنلىك يولغا قويۇلدى. ئىلگىرى كوممۇنىستىك تۈزۈم دەۋرىدە دىن ئەپيۇن دەپ چەكلىنىپ، بەزى كىشىلەرنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان ئېتىقادى سۇسلاشقان ئىدى. مانا ئەندى ئىسلام دىنىغا بولغان كۆز قاراش ئىجابىي تەرەپكە ئۆزگەردى، كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى، بارلىق جايلاردا مەسچىتلەر سېلىنىدى. لېكىن ئادەمنى ئەپسۇسلەندۈرىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بېرىپ تۇرىدۇ. مەسىلەن، يېڭى ئېچىلغان مەسچىتلارغا تېخى ئۆيلەنمىگەن، 2 ـ 3 ژىل ئاران ئوقىغان ياش ئىماملار تايىنلانماقتا. ئۇلار شەرىئەت ئەھكاملىرىنى قانداق ئىجرا قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ گېپىنى كىم ئاڭلايدۇ؟ بۇنداق ئەھۋاللار، ئەلۋەتتە تۈزىتىلىشى كېرەك.

بىز قازاقستان جۇمھۇرىيىتىدىكى ھازىرقى تۇراقلىق ۋە دىنىي ئەركىنلىك شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، ھەر بىر مومىن مۇسۇلمان ئاللا بۇيرىغان پەرىزلەرنى ئادا قىلىپ، خەلقىمىزنىڭ كېلەچىكى ئۈچۈن ئىناق ـ ئىتتىپاق بولۇشىمىز ئەيىنى مۇددىئادۇر.

ئابدۇكېرىم قاسىموۋ.
بېساغاش يېزىسى.
تالغىر ناھىيەسى.

ئالەمدە نېمە گەپ؟

ئۇرۇش تەييارلىقى جىددىي

ئاق ش كۆتۈلۈۋاتقان ھەربىي ئوپېراتسىيەسىنىڭ دەسلەپكى ئىككى تەۋلىكىدە ئىراق تەۋەسىدىكى نىشانلارغا 800 كە يېقىن قاناتلىق راكېتا قويۇپ بېرىشنى نىيەت قىلماقتا. كۆتۈلۈشىچە، بۇ شۇنچىلىك ۋەيرانچىلىق ئېلىپ كېلىدىغان زەربە بولىدۇكى، ئۇ ئەمەلىياتتا سەددام ھۇسەيىن مۇنتەزىم ئەسكەرلىرىنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىش قابىلىيىتىنى تولۇغى بىلەن يوققا چىقىرىدۇ. باغداتتا بىرمۇ بىخەتەر جاي بولمايدۇ، چۈنكى قاناتلىق راكېتلار مۇنچىلىك كوپ مىقداردا ھېچ قاچان قوللىنىلمىغان. بۇ ھەتتا 1991 ـ ژىلى ئىراققا قارشى ژۇرگۈزۈلگەن 40 كۈنلۈك «چۆلدىكى بوران» دەپ ئاتالغان ئۇرۇشتا پايدىلىنىلغان بارلىق راكېتلار ساندىن ئېشىپ كېتىدۇ.

يادىكارلىقلارنى قوغداشنى بۇيرۇق قىلدى

ئاۋغانىستاننىڭ پرېزىدېنتى خامىد كارزاي مەملىكەتنىڭ تارىخىي ۋە ئارخېئولوگىيەلىك يادىكارلىقلىرىنى قوغداش توغرىلىق پەرمان چىقارغان. بۇ يەردە سۆز قانۇنسىز «ئارخېئولوگلارغا» قارشى كۆرىشىش ۋە ئاۋغانىستاندىن تارىخىي يادىكارلىقلارنى ئېلىپ كېتىش توغرىلىق كېتىپ بارىدۇ. ئەخبارات ۋە مەدەنىيەت مىنىسترلىكى، ئىچكى ئىشلار مىنىسترلىكى ۋە جاي ـ جايلاردىكى ساقچى تارماقلىرى قانۇنسىز قېزىلما ئىشلىرىنىڭ ئالدىنى ئېلىش بويىچە چارىلەرنى كۆرۈشى لازىم. بۇنىڭدا ئۆزىنىڭ ئارخېئولوگىيەلىك يادىكارلىقلىرى بىلەن مەشھۇر بولغان كاپىسا ئۆلكىسى ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ.

تارىختىن ئۇچۇر

يېقىندا ئىنتېرنېت دولقۇنلىرى ئارقىلىق موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى مەدەنىيەت مىنىسترلىكى ئادەمنى ھەيرەتكە سالغۇدەك يېڭى تېپىلما خۇش خەۋىرىنى دۇنياغا ئېلان قىلدى. موڭغۇلىيە زېمىنىدا قېزىلما ئىشلىرىنى ئېلىپ بېرىۋاتقان تۈركىيەلىك ۋە موڭغۇلىيەلىك ئارخېئولوگلار تارىخىمىزدىكى مەشھۇر خاقانلاردىن بىرسىنىڭ قەبرىنى تېپىشقا مۇۋەپپەق بولغان. موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتى پايتەختى ئۇلان باتور شەھىرىدىن 450 كىلومېتىر ژىراقلىقتا تېپىلغان بۇ قەبرىدىن كوزنى قاماشتۇرۇپ، ئەقىلنى لال قىلىدىغان 4000 دىن ئارتۇق ئالتۇن، كۈمۈش، بىرونزا ۋە تومۇردىن ئىشلەنگەن ھەر خىل تىقىنچاقلار، تۇگمىلەر، قاچىلار، قەدەھلەر ئۇزلىرىنىڭ ئاجايىپ نەپىس نەقىش بېزەكلىرى بىلەن ئارخېئولوگلارنى تاڭ قالدۇرغان. بۇ قىممەتلىك تارىخى بۇيۇملار ئىچىدە بولۇپمۇ زور ماھارەت بىلەن ياسالغان ئالتۇن تاج ئالاھىدە قىممەتكە ۋە دىققەتكە سازاۋەر بولۇپ، بۇ نەپىس بېزەلگەن تاجنىڭ ئۇستىگە ئۇمشۇغىدا باھالىق گوھەر تاشنى چىشلەپ تۇرغان قۇش ئوستىلۇق بىلەن قوندۇرۇلغان.

تۈرك ـ موڭغۇل ئارخېئولوگ ئالىملار بۇ تېپىلمىلار بىلەن سىنچىلاپ تونۇشقاندىن كېيىن، بۇ قەبرىنى 8 ـ ئەسىردە ياشاپ، تۈركى خەلقلەرنىڭ ئازاتلىقىغا، بىرلىكى، ئومۇمەن بەخت ـ سائادىتى ئۈچۈن ئالەمشۇمۇل زور ئىشلارنى قىلىپ ئالەمدىن ئوتكەن بۈيۈك كوك تۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ مەشھۇر خاقانى بىلگە خاقاننىڭ قەبرى دېگەن خۇلاسىگە كېلىشكەن. ھازىر قېزىلما ئىشلىرى داۋام قىلىنىۋاتقان بولۇپ، تېپىلمىلارنىڭ ئومۇمى سانى، تۈرى ۋە بۇ ھەققىتىكى تەپسىلى مەلۇماتلار ئەلۋەتتە يېقىن ئارىدا ئېلان قىلىنغۇسى.

تۈركى خەلقلەر قەدىمدە ئالەمدىن ئوتكەن ھوكۈمدارلىرىغا ئالى ھورمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرۈپ، دەپنە مەراسىملىرىنى ناھايىتى زور دەبدەبىلىك ئوتكۈزۈشكەن. ھوكۈمدارنىڭ تاجى، قۇرال ـ ئەسلىھەلىرى، كىيىم ـ كېچەك، مال ـ مۈلۈك بايلىقى قاتارلىق ئەشيالارنى بىللە دەپنە قىلغان. بۇنىڭغا روسسىيە ۋە ئۇكرائىنىدىن تېپىلغان سكىق ھوكۈمدارلىرىنىڭ ۋە قازاقىستاننىڭ ئالمۇتا شەھىرى يېنىدىكى ئىشكىتە قورغاندىن تېپىلغان ياش شاھزادىنىڭ قەبرى، شۇنىڭدەك سەمەرقەنت ۋىلايىتى چىلەك شەھىرى يېنىدىكى ساك ئېسىلزادە ئايالىنىڭ قەبرى ۋە بۇ قەبرىلەردىن تېپىلغان قىممەت باھالىق بۇيۇملارنى كورسۇتۇش مۇمكىن. مەلۇمكى سكىق ۋە ساك قەبىلىلىرى ھەم تۈركى خەلقلەرنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ھېسابلىنىدۇ. ئىشكىتە قورغانغا دەپنە قىلىنغان شاھزادە بېشىدىن تۈركى تىللىق پۈتۈكنىڭ چىقىشى ئالىملار دىققىتىنى جەلپ قىلغان بولۇپ، بۇ پۈتۈكنىڭ 2500 يىل بۇرۇن پۈتۈلگىنى ئىسپاتلانغان.

ئاسىيە قىتئەسىنىڭ شەرقىي تىنىچ ئوكيان قىرغاقلىرىدىن تارتىپ، جەنۇبتا چوڭ خىتاي سېپىلى، غەربتە ئوتتۇرا دېڭىزغىچە سوزۇلغان بىپايان زېمىندا ياشىغان تۈركى خەلقلەرنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغىنىنى پۈتۈن ئالەم بىلىدۇ. ئەلۋەتتە مۇنچىلىك كەڭ زېمىننى ئىگەللەپ، كويلىگەن ئورۇق، قەۋم ـ قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، كۈچلۈك دۆلەت قۇرۇپ، باشقۇرۇش ئۈچۈن ئەلۋەتتە ئاجايىپ ئەقىل ـ پاراسەتلىك، دانا ـ جەسۇر ھوكۈمدارلار ئەلگە باشچىلىق قىلغان. بىلگە خاقانمۇ مانا شۇنداق مەشھۇر ھوكۈمدارلارنىڭ بىرى.

بىلگە خاقان ھەققىدە ئاز ـ تولا مەلۇماتقا ئىگە بولۇش ئۈچۈن بۈيۈك كوكتۈرك ئىمپېرىيەسى ھەققىدە قىسقىچە توختۇش ئورۇنلۇقتۇر.

ملادى 5 ـ 6 ـ ئەسىرلەردە تۈرك قەبىلىلىرى كوچۈيۈشكە باشلايدۇ. تۈركلەرنىڭ كوچىيشى تۈركلەر تەركۆيدىكى ئاشىنا ئۇرۇغىنىڭ كۈچىيىشىدىن باشلانغان.5 ـ ئەسىرگە كېلىپ ئاشىنا تۈركلىرى يەنىسېي دەرياسى ۋادىسىدىن بۇغدا تاغلىرىنىڭ ئەتراپىغا كۆچۈپ كېلىدۇ. كوچمەن چارۋىچىلىق بىلەن بىللە كومۇر بىلەن مېتاللى ئېرىتىپ ھەر خىل تومۇر قۇراللارنى ياساشتەك ھۈنەرۋەنچىلىك بىلەن ئەتراپتىكى قەبىلە، خەلقلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدۇ. ملادى 552 ـ يىلى ئاشىنا تومەن ئورغۇن ئەسكەر بىلەن جۇجان خانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭ كوتۇرىدۇ. جۇجانلارنى ئاخىرقى خانى ئاناغاي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. ئاشىنا تومەن ھازىرقى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئوتۇكەن تېغىدا «كوك تۈرك» دولىتىنى قۇرۇپ، ئوزىنى «ئىل قاغان» دەپ ئاتايدۇ. قەدىمكى مەڭگۇ تاشيېزىقلاردا ئاشىنا تومەن بومىن قاغان، ئۇنىڭ دولىتى «كوك تۈرك خاقانلىقى» دەپ پۈتۈلگەن.

كوك تۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ

دۆلەت نامىنىڭ كوك تۈرك دەپ ئاتىلىشى ھەققىدە تارىخچىلار، شۇ چاغدا تۈركى خەلقلەر شامان دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقى ئۈچۈن، شامان دىنىدا كوك (ئاسمان) ئىلاھى ـ ھوكمىنى ياراتقۇچى، يەر بولسا ئانا ئىلاھى ـ ئىنسانلارنى ئوزۇقلاندۇرغۇچى كامالەتكە يەتكۈزگۈچى دەپ كوككە ئېتىقات قىلغانلىقى ۋە كوك بورىنى تولۇقلىغانلىقىدىن بولغان دېيىشىدۇ. كوك تۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ كوك بايرىقىغا بورە بېشى چۈشۈرۈلگەنلىكمۇ بۇنى ئەستىقلايدۇ.

ملادى 553 ـ يىلى ئاشىنا تومەن (بومىن قاغان) ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئورنىغا ئوغلى قارا قاغان تەختكە چىقىدۇ، بۇ ھەم شۇ يىلى ۋاپات بولىدۇ. ئورنىغا ئىنىسى يانغو ئېركىن تەختكە چىقىپ بۇ «مۇقان قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. مۇقان قاغان يەنىسەي دەرياسىنىڭ باش ئېقىمىدىكى قىرغىزلاردىن، شەرقى ـ شەمالدىكى قىتان ۋە كۆمۈش قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرىدۇ. ملادى 556 ـ يىلى گەنسۇ ئولكىسىنىڭ غەربى شىمالى ۋە چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ ئەتراپىدىكى تۇيتيو ھون قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرىدۇ. ملادى 557 ـ 581 ـ يىللاردا جەنۇبىدىكى شىمالى جوۋ خانلىقىغا ھوجۇم قىلىدۇ. مۇقان قاغان تاغىسى (دادىسى ئاشىنا تومەننىڭ ئىنىسى)ئىستېمى خاننى ئون قەبىلىگە ۋە 100 مىڭ قوشۇنغا باش قىلىپ غەربكە ئەۋەتىدۇ. ئۇ جۇڭغار ئويمانلىقىدىن غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئىلى دەرياسى بىلەن تالاس دەرياسى ۋادىسىدىكى ئۇيسۇنلار زېمىنىنى ئىگەللەيدۇ. شۇنداق قىلىپ تەڭرى تاغلىرىنىڭ شىمالى قىسمى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيەدىكى سىر دەريانىڭ شىمالى قىسمىنى قول ئاستىغا ئېلىپ، تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە پامىر تاغلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ھەربى مەركىزىنى قاراشەھەرنىڭ غەربى شىمالىدىكى يۇلتۇز ۋادىسىغا كوچۈرىدۇ. 576 ـ يىلى ئىستېمى خان ۋاپات بولۇپ ئورنىغا ئوغلى تاردۇش قاغان پامىر تاغلىرىنىڭ غەربى ۋە تەڭرى تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنى كوكتۈرك خانلىقىغا تەۋە قىلىدۇ.

كوكتۈرك خانلىقى 553 ـ يىلدىن 581 ـ يىلغىچە ھوكۈم سۈرگەن مۇقان قاغان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى تابار قاغان دەۋرلىرىدە ناھايىتى كۈچىيىپ ئۇنىڭ زېمىنى شەرقتە لياۋخې دەرياسى (خىتاينىڭ لياۋنىڭ ئولكىسى لياۋخې دەرياسىدىن سېرىق دېڭىزغىچە بولغان جايلارنىڭ غەربى)، كاسپى دېڭىزى، جەنۇبى گوبى چوللۇكى، شىمالى بايقال كولى ئەتراپىغىچە بولغان.

تابار قاغاندىن كېيىن تەختكە چىققان ئىشبارا قاغان (581 ـ يىلدىن 587 ـ يىللىرى ھوكۈم سۈرگەن) ئوز دولىتىدىن پەخىرلىنىپ: «تەڭرى تۈرك خاقانلىقىنى ياراتقاندىن بويانقى ئەللىك نەچچە يىل ئىچىدە ئۇ گوبى چوللوكىنى بوي سۇندۇردى، يات خانلارنىڭ بېشىنى ئەگدى. نەچچە ئون مىڭ يوللۇق كەڭ زېمىنغا، نەچچە يۈز مىڭ ئات ۋە قوشۇنغا ئىگە بولدى. ئات قەبىلەرنى ئۆزىگە قارىتىپ، شىمالى تۈرك زېمىندا خۇا شىيالارغا تاقابىل تۇرالايدىغان غايەت زور قۇۋەتكە ئايلاندى» دېگەن.

ملادى 581 ـ يىلى تابار قاغاننىڭ ۋاپاتى بىلەن كوكتۈرك خاقانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قانلىق تەخت تالىشىشى يۈز بېرىدۇ. تابار قاغان ھايات ۋاختىدا مۇقان قاغاننىڭ ئوغلى دالوبىيەننى ئوزىنىڭ ۋارىسى قىلىپ بەلگۈلىگەن بولۇپ، تابار قاغاننىڭ جىيەنى شۇتۇك ئۇنىڭغا قارشى چىقىپ ئوغلى ياللۇغ تېكىننى قاغان قىلىدۇ. دالوبىيەن بۇنىڭغا قارشى چىقىپ ۋەقە تۇغدۇرماقچى بولغاندا، ياللۇغ تېكىن كېكەش چاقىرىپ كوپچىلۇك ئاۋاز بىلەن شۇتۇك تەختكە چىقىدۇ ۋە «ئىشبارا قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ ياللۇغ تېكىنگە تۇغلا دەرياسى ۋادىسىدىكى جايلارنى تەخسىم قىلىپ بېرىدۇ. دالو بىيەنگە ئوتۇكەن تېغىنىڭ غەربى شىمالى قىسمىنى بېرىدۇ. ئىستېمى قاغاننىڭ ئوغلى جېيەنكۇلگە بۇرۇنقى ئۇيسۇنلار زېمىنىنى تەخسىم قىلىپ بېرىدۇ. ئىنىسى چورۇكۇلگە ياللۇغ تېكىنگە قاراشلىق يەرلەرنىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبى جايلار بېرىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئىشبارا قاغان دەۋرىدە بەش قاغانلىق پەيدا بولۇپ، بۇ قاغانلىقلار ئوتتۇرىسىدا بىر ـ بىرىدىن ئۇستۇنلۇك تالىشىش كۈرىشى ئوۋج ئالىدۇ. ملادى 583 ـ يىلى ئىشبارا قاغان ياللۇغ تېكىن ۋە تولىش قاغانلار بىر تەرەپ، قالغانلار يانا بىر تەرەپ بولۇپ چوڭ ئىككى گۇرۇھقا ئايلىنىدۇ. ئىشبارا قاغان ھوكۈمرانلىق قىلغان رايونلار «شەرقىي تۈرك خانلىقى»، دالوبىيەن، جېيەنكۈللەر ھوكۈمرانلىق قىلغان رايونلار «غەربىي تۈرك خانلىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. ملادى 552 ـ يىلى ئاشىنا تومەن قۇرغان بىر پۈتۈن كوكتۈرك خانلىقى 31 يىلدىن كېيىن ئىككى بولەككە بولىنىدۇ ۋە ئوز ئارا ئۇرۇش، قان توكۇشلار باشلىنىدۇ.

ملادى 583 ـ يىلى ئىشبارا قاغان دالوبىيەننىڭ پايتەختىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ ئانىسىنى ئولتۈرىدۇ. دالوبىيەن جېيەنكۇل بىلەن بىرلىشىپ ئىشبارا قاغانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. 584 ـ يىلى ئىشبارا قاغان جېيەنكۇلگە قارشى ئۇرۇش قىلىدۇ. ملادى 587 ـ يىلى ئىشبارا ۋاپات بولۇپ ئورنىغا ئىنىسى تولىش قاغان تەختكە چىقىدۇ ۋە شۇ يىلى دالوبىيەنگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى [illegible]. 588 ـ يىلى جېيەنكۇلگە قارشى ئۇرۇشتا ۋاپات بولىدۇ. بۇنىڭ ئوغلى تۇدۇكۇل كېگىش ئارلىق تەختكە چىقىپ «تۇران قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. ملادى 599 ـ يىلى تۇران قاغان ئوز ئادىمى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. شۇ يىلى غەربىي تۈرك خانلىقىدىكى جېيەنكۇل (تاردۇش قاغان) شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئىچىدىكى قارشى كۈچلەرنى يېڭىپ غەربىي ۋە شەرقىي تۈرك خانلىقلىرىنى بىرلەشتۈرگەن بولسىمۇ، ئىشبارا قاغاننىڭ ئىنىسى چۇرۇكۇلنىڭ ئوغلى تومەن قاغاننىڭ ھوجۇمى بىلەن بىرلىك بەربەت بولىدۇ.

ملادى 603 ـ يىلى تومەن قاغان شەرقىي تۈرك خانلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرىدۇ. 609 ـ يىلى تومەن قاغان ۋاپات بولۇپ ئورنىغا ئوغلى2 ـ ئىشبارا قاغان تەختكە چىقىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن 619 ـ يىلى چورە قاغان، ئۇنىڭدىن كېيىن 620 ـ يىلى ئىل قاغان تەختكە چىقىپ 630 ـ يىلغىچە ھوكۈم سۈرىدۇ. بۇ دەۋرلەردە شەرقىي تۈرك خانلىقى تەۋەسىدە تېچلىق بولۇپ دولەت خېلە كۈچىيدۇ.

ملادى 615 ـ يىلى تەختكە چىققان تۇن يابغۇ قاغان غەربتە تورت يىل ئۇرۇش قىلىپ، 619 ـ يىلى تولەس خانلىقىنى يوقۇتۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ـ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي، توخارستان ۋە تارىم ئويمانلىقى قاتارلىق جايلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ مىڭ بۇلاق (تاشكەنتنىڭ شىمالىدا) دېگەن جايدا غەربىي تۈرك خانلىقىنى قايتا تىكلەيدۇ.

ملادى 618 ـ يىلى 5 ـ ئايدا خىتايدا سۇي سۇلالىسى خانى ئولتۈرۈلۈپ ئورنىغا چىققان لى يۈەن ئوزىنى خاقان دەپ ئېلان قىلىپ، چاڭئەن شەھرىنى مەركەز قىلىپ تاڭ سۇلالىسىنى تىكلەيدۇ. تاڭ سۇلالىسى خاقانى لى يۈەن دەسلەپ شەرقىي تۈرك خاقانى ئىل قاغانغا (ملادى 620 ـ 630 ـ يىللار) ئەل بولغان. شەرقىي تۈرك خاقانلىقى ئىچىدىكى قەبىلىلەر ئارا ئۇرۇش بولۇپ شەرقىي شىمالدىكى قەبىلىلەر تاڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئوتىدۇ. تولىش شات ئاكىسىدىن قورقۇپ ملادى 629 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىغا بېقىنىدۇ. شەرقىي تۈرك خانلىقى بۇنى بانا قىلىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالى چېگراسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. خاقان تاڭ تەيزۇڭ قارشى كەڭ كولەملىك ھۇجۇم قوزغايدۇ. شەرقىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ تورت قۇز شاھزادىسى تاڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئوتىدۇ.كەينىدىنلا بايىرقۇ، بارغۇت، توگرا، تاتاب قەبىلىلىرىمۇ تاڭ سۇلالىسىغا ئەل بولىدۇ. ملادى 630 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى يۈز مىڭ قوشۇن بىلەن ئىل قاغانغا قارشى ئۇرۇش قوزغايدۇ. ئىل قاغاننىڭ بىر قىسىم ئەڭ يېقىنلىرى تەسلىم بولىدۇ. ئىل قاغاننى قول ئاستىدىكى سونىش خان تۇتۇپ تاڭ خانىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن گوبى چوللۇكىنىڭ شىمالى تاردوش خانلىقىغا، جەنۇبى تاڭ سۇلالىسى ئىختىيارىغا ئوتىدۇ. شۇنداق قىلىپ شەرقىي تۈرك خانلىقى تۈگەيدۇ. دانا خەلقىمىزنىڭ «بولۇنگەننى بورە يەيدۇ، ئايرىلغاننى ئېيىق» دېگەن ھېكمەتلىك ماقالىسى مانا موشۇنداق ئىتتىپاقسىزلىق، جۇرئەتسىزلىك، بولۇنۇش، پارچىلىنىش نەتىجىسىدە تۇغۇلغان ئېغىر پاجەلىك ۋەيران بولۇشنىڭ تىپىك مىسالى بولسا كېرەك.

تاڭ سۇلالىسى 646 ـ يىلى سىر تاردوش شەرقىي تۈرك خانلىقىنى يوقۇتۇپ كېيىن غەربىي تۈرك خانلىقىنى يوقۇتۇش پىلانىنى تۈزىدۇ. ملادى 630 ـ يىلى تۇن يانغو قاغان ۋاپات بولغاندىن كېيىن غەربى تۈرك خانلىقى «نوشبى» ۋە «تۇغلوق» دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. بۇنداق بولۇنۇشتىن پايدىلانغان تاڭ قوشۇنلىرى ئارقىمۇ ـ ئارقا كەڭ كولەمدە ھۇجۇم قوزغاپ 659 ـ يىلى غەربىي تۈرك خانلىقىنىمۇ يوقۇتىدۇ.

تۈرك قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسى ھوكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن تەييارلىنىدۇ. ملادى 679 ـ يىلى بۇرۇنقى شەرقىي تۈرك خانلىقىنىڭ ئەۋلادى قۇتلۇق قاغان ھازىرقى خېتاينىڭ ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى چۇغاي تاغلىرىدا ئاران يۈز كىشى بىلەن قوزغىلاڭ كوتۈرۈپ قارا قۇرۇم (ئىچكى موڭغۇلنىڭ ئۇچچۈن ناھىيەسىدە)شەھەرنى بېسىۋېلىپ، 5000 كىشىلىك قوشۇن تۇپلاپ شىمالغا قاراپ ئۇرۇش قىلىپ، ئوتۇكەن تاغ قارا گىلىمنى بېسىۋېلىپ تۈرك خاقانلىقىنى قايتا تىكلەيدۇ. قۇتلۇق قاغان ئوزىنى «ئىلتەرمىش قاغان» دەپ ئاتايدۇ. بۇ خانلىق تارىختا «كېيىنكى تۈرك خانلىقى» ياكى «قۇتلۇق تۈرك خانلىقى» دەپ ئاتىلىدۇ. قۇتلۇق ئىلتەرمىش قاغان دۆلەتنى مەسلىھەتچىسى تونيۇقۇقنىڭ ياردىمى بىلەن ئوتۇكەن تاغلىرىدىكى قەبىلىلەرنى ئوزىگە قارىتىپ ئالغاندىن كېيىن جەنۇبقا ھۇجۇم قىلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ سەددىچىن سېپىلى ئەتراپىدىكى خىتاي رايونلىرىنى بېسىۋېلىپ ناھايىتى نۇرغۇن ئادەم ۋە مال ـ مولۇككە ئىگە بولىدۇ. ملادى 682 ـ يىلدىن كېيىن پۈتۈن كوچىنى شەرقتىكى، شىمالدىكى ۋە غەربىي شىمال ھەم غەربتىكى تۈرك قەبىلىلىرىگە قارىتىدۇ. 691 ـ يىلى قۇتلۇق ئىلتەرمىش قاغان ۋاپات بولىدۇ، ئورنىغا ئىنىسى مويۇنچۇر تەختكە چىقىپ «قاپاغان قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. مويۇنچۇر 693ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىمالدىكى لىڭجۇي رايونىغا ھۇجۇم قىلىدۇ. 696 ـ يىلى مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ تەلۋى بىلەن خىتاينىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىسيانى باستۇرۇپ خاننىڭ خانشىغا ئويلىنىدۇ. تاڭ سۇلالىسى ئايال خانى ۋۇزېتيەن مويۇنچۇرغا «ئىلتەرمىش چوڭ تەڭرىقۇت ئەلگە توھپىدار قاغان»دېگەن يۈكسەك ئۇنۋاننى تەغدىم قىلىدۇ.697ـ يىلى مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ خىتاينىڭ خېبى، شەنشى، سەنشى، نىڭشىيا ۋە گەنسۇ ئولكىلىرىنىڭ شىمالدىكى خىجۇي ئالتە ئوبلاستىنى بولۇپ بېرىشنى ۋە 100 مىڭ خو ئاشلىق، 3000 دانە دېخانچىلىق سايمانلىرى، نەچچە تومەن جىڭ تومۇر بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ تەلەپنى تاڭ سۇلالىسى رەت قىلغاندىن كېيىن، مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسى ئەۋەتكەن ئەلچىنى تۇتقۇن قىلىدۇ. ئاخىر تاڭ سۇلالىسى ھوكۇمىتى ـ خىجۇي ئالتە ئوبلاستىنى، 40مىڭ خو ئاشلىق، 50 مىڭ توپ تاۋار ـ دۇردۇن، 3000 دانە قۇرال ـ سايمان، 40 مىڭ جىڭ تومۇر بېرىشكە مەجبۇر بولىدۇ . 698 ـ يىلى مويۇنچۇر تاڭ سۇلالىسىنىڭ بەزى چېگرا رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن مال ـ مۈلۈككە ۋە ئادەمگە ئىگە بولىدۇ. مويۇنچۇر بېشبالىق (جىمسار ئەتراپى) ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىنى تامامەن ئىگەللەيدۇ. شۇنداق قىلىپ مويۇنچۇر قاغان400 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنغا ۋە كەڭ زېمىنغا ئىگە بولىدۇ. ملادى 716 ـ يىلى مويۇنچۇر ئولتۈرۈلۈپ ئورنىغا ئوغلى بېيكۇل تەختكە چىقىدۇ. قۇتلۇق ئىلتەرمىش قاغاننىڭ كىچىك ئوغلى كۈلتېكىن بېيكۇلنى ئولتۈرۈپ ئاكىسى بوگۇنى تەختكە چىقىرىدۇ. بوگو ئوزىنى«بىلگە قاغان» دەپ ئاتايدۇ.

ماقالىمىزنىڭ بېشىدا تىلغا ئېلىنغان مەشھۇر خاقان مانا شۇ بوگو بىلگە قاغاندۇر. بىلگە قاغان تەختكە چىققاندىن كېيىن دانىشمەن مەسلىھەتچىسى تونيۇقۇقنىڭ مەسلىھەتى بىلەن تاڭ سۇلالىسىغا تەسلىم بولغان تۈرك قەبىلىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئوزىگە قارىتىدۇ ۋە ئىنىسى كۈلتېكىننى ئوتتۇرا ئاسىيەگە ئەۋەتىپ نۇرغۇن ئۇرۇشلارنى قىلىدۇ. تاشكەنت ئەتراپىدا ئەرەپ قوشۇنلىرى بىلەنمۇ جەڭ قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئوز ئىچىدە قوزغىلاڭ كوتەرگەن قەبىلىلەرنى باستۇرۇپ ئوز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەيدۇ. 727ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى بىلەن شەرتنامە تۈزۈپ، تاڭ سۇلالىسى تۈرك خانلىقىغا ھەر يىلى 140 مىڭ توپ گەزمال، ئالتۇن، كومۇش ۋە قىممەت باھا تاشلارنى ئەۋەتىپ تۇرىدۇ. ملادى 734 ـ يىلى بىلگە قاغان ئوز ۋەزىرى بۇيرۇق شات تەرىپىدىن زەھەرلىنىپ ئولتۈرۈلىدۇ.

بۇنداق زور قۇدرەتلىك دولەتنى باشقۇرۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولغان خاقاننى ئوزلىرى ئۈچۈن خوۋۇپ دەپ تونۇغان دۈشمەنلەر ئەلۋەتتە جىم ياتمايدۇ. ساتقۇن قاتىل ئوز ئىچىدىن چىقىپ، مەشھۇر خاقان شۇنداق رەزىل قەست بىلەن ئولتۈرۈلىدۇ.

مەشھۇر خاقانى بىلگە خاقان ھەققىدە

تاڭ سۇلالىسى خاقانى تاڭ شۈەنزۇڭ لى جۇەن دېگەن ئەمەلدارىنى ئەۋەتىپ تەزىيە مۇرەسىمىغا قاتناشتۇرغان بولىدۇ. 735 - يىلى بىلگە قاغان مەڭگو تېشى ئورنىتىلىدۇ. بىلگە قاغاننىڭ ئورنىغا ئوغلى ئېرەن قاغان تەختكە چىقىدۇ. شۇ يىلى ئېرەن قاغان ۋاپات بولۇپ، ئىنىسى تەڭرى قاغان تەختكە چىقىدۇ. تەڭرى قاغان كىچىك بولغىنى ئۈچۈن ئانىسى سۇيىي خاتۇن ئىش باشقۇرىدۇ. مانا شۇنىڭدىن باشلاپ ئوردىدا كەسكىن ئىچكى كۈرەش باشلىنىدۇ. قاغان جەمەتى بىر - بىرىنى قىرىشقا باشلايدۇ. ئاخىرى قۇتلۇق بايغۇ قاغان تەختىنى ئىگەللەيدۇ. بۇ چاغدا تۈرك خانلىقىغا قاراشلىق بىر مۇنچە قەبىلىلەر ئوردىدىكى سىياسى ئۆزگىرىشتىن پايدىلىنىپ، كەينى - كەينىدىن قوزغىلاڭ كوتىرىدۇ. باسمىل قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تەختكە چىقىپ «ئىلتەرمىش قاغان» دەپ ئاتىلىدۇ. تۈرك خانلىقىنىڭ ئاق سۆيەكلىرى كۈلتېكىننىڭ ئوغلى ئۆزمىش قاغاننىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشۇپ

ئىلتەرمىشكە قارشى تۇرىدۇ. مىلادى 744 - يىلى باسمىل قەبىلىسى ئۆزمىش قاغاننى ئۆلتۈرىدۇ. 745 - يىلى كول بىلگە قاغان ئۆزمىش قاغاننى ئۆلتۈرۈپ ئورنىغا چىققان ئىنىسى بەيمى قاغاننى ئۆلتۈرۈپ، ئۇيغۇر خانلىقىنى تىكلەيدۇ. بۇ تارىخىمىزدىكى كۈچلۈك ئورخۇن ئۇيغۇر دۆلىتىدۇر.

200 يىل ھوكۇم سۈرگەن مەشھۇر كوكتۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ تىكلىنىشى، ئاخىردا ۋەيران بولۇشى جەريانى ئۇچۇردا قىسقىچە بايان قىلىندى. كوكتۈرك ئىمپېرىيەسى خاقانلىرىدىن بولغان بىلگە خاقاننىڭ ئوز ۋەزىرى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگىنى ئۇقۇردا ئېيتىلىدۇ. بۇ خىل ئىچكى خائىنلىقنىڭ ساتقۇنلۇق جىنايىتى بىلەن يىراق تارىخىمىزدىن تارتىپ تا ھازىرغىچە كوپلىگەن ئىستېداتلىق شان شوھرەت ئىگىلىرى خانلار، ئېسىل مونەۋۋەر خەلقىمىز رەھبەرلىرى ھاياتىدىن ئايرىلدى، مانا شۇنداق خائىن - ساتقۇنلار كاساپىتى بىلەن خەلقىمىز ئەرك - ھوقۇقىدىن ئايرىلىپ قۇللۇق، مەھكۇملۇق ئازابىنى تارتىپ كەلمەكتە.

بىلگە خاقان ھاياتىدىن كوز ژۇمدى، ئۇنىڭ ئوز ھاياتىدا قىلغان ئىزگۇ ئىشلىرى، خەلقىگە قىلغان خىتاب - مۇراجىئەتلىرى پۈتۈلگەن ئۈچ يېرىم مېتىرلىق مەرمەر ئابىدە ساقلىنىپ قالدى. بىلگە خاقان ئوزىدىن ئىلگىرى بىر يىل بۇرۇن ئالەمدىن ئوتكەن ئىنىسى كۈلتېكىن خاتىرىسىگە تىكلەتكەن ئابىدە ئالاھىدە قىممەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ ئابىدىگە تۈركى خەلقلەرنىڭ بېشىغا چۈشكەن بالايى - ئاپەتلەر، ئوز ئارا نىزالار، ئىچكى سەۋەبلەرى ۋە ئاقىۋەتلىرى، خەلقنى بىرلىككە ئۈندەش ئۈچۈن نىھايىتى تەسىرلىك قىلىپ پۈتۈلگەن.

ئورخۇن مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرىدىن ھازىرغىچە مەلۇم بولۇپ تەتقىق قىلىنغىنى «كۈلتېكىن ئابىدىسى»، «بىلگە خاقان ئابىدىسى»، «تونيۇقۇق ئابىدىسى»، «يانچۇر ئابىدىسى»، «توققۇز ئۇيغۇر خاقان ئابىدىسى» قاتارلىقلار بولۇپ، بۇ ئابىدىلەر قەدىمقى تۈرك - ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان. بۇ يېزىق قەدىمقى گېرمان رۇنىك يېزىقىغا ئوخشىغىنى ئۈچۈن ئو-رۇنىڭ يېزىغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ ئابىدىلەرنىڭ مەزمۇنى شۇنچىلىك بايكى، ئۇنىڭدا بۈيۈك تۈرك ئۇيغۇرلىرىنىڭ دولەت چېگراسى، دولەت قۇرۇلۇشى، ئىچكى - تاشقى سىياسىتى، جەڭ تاكتىكىسى، دولەت قانۇنى، دىنى، ئېتنوگرافىيەسى ۋە ئۇزاق تارىخى جەريانىدىكى ئاچچىق ھەقىقەت ۋە ئىجابى تەجرىبەلەر، خەلققە قارىتا مۇراجىئەت، خىتاب، ئاگاھلاندۇرۇشلار پۈتۈلگەن، بۇ يادىكارلىقلارنىڭ دەسلەپ كىمنىڭكى ئىكەنلىكى ۋە نېمىلەر يېزىلغانلىغىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ئالىملار كوپ ئىزدەنگەن. بىرىنچى قېتىم ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى سىزىپ ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ نەتىجە چىقىرالمىغان. 1892 - يىلى فىنلاندىيە «ئەسارە - ئەتىقە جەمىيىتى» بۇ ھەقتە مەلۇم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارىدۇ. يادرىنسېۋ باشچىلىقىدىكى رۇس «ئارخېئولوگىيە جەمىيىتى»نىڭ تەكشۈرۈشى، ئاكادېمىك رادلوۋنىڭ پائالىيىتى زور قىممەتكە ئىگە بولسىمۇ، ئاخىرى 1893 - يىلى بىرىنچى قېتىم

مەڭگۇ تاشتىكى پۈتۈكلەرنى ئوقۇپ مەنىسىنى يەشكەن كىشى دانىيەلىك بۈيۈك ئالىم تومسون بولىدۇ.

مەزكۇر ئابىدىلەردىن بىزگە ئەھمىيەتلىك بولغان كۈلتېكىن ئابىدىسى مەزمۇنى بىلەن قىسقىچە تونۇشىمىز. ئابىدىنىڭ جەنۇپ تەرىپىگە مونۇلار پۈتۈلگەن: «مەڭگى تەڭرىدەك، تەڭرىدىن تۇرەلگەن تۈرك (بىلگە) (دانا - دانىشمەن) خاقان، بۇ ۋاقىتتا (تەختتە) ئولتۇردۇم. سۆزۈمنى توگەل ئاڭلاڭلار. ئالدى بىلەن ئىنىلىرىم ۋە ئوغۇللىرىم، ئاندىن قالسا تۇغقانلىرىم ۋە خەلقىم، ئوڭ تەرەپتىكى شادپىت بەگلەر، سول تەرەپتىكى تارقات، بۇيرۇق بەگلەر، ئوتتۇز تاتار، توققۇز ئوغۇز بەگلىرى، خەلقلىرى بۇ سۆزۈمنى توگەل ئاڭلاڭلار. ئىسىڭلاردا چىڭ تۇتۇڭلار. ئالدى تەرەپ (شەرق) دىن كۈن چىققىچە، ئوڭ (جەنۇپ) تەرەپتىن كۈن ئوتتۇرىسىغىچە، ئارقا (غەرب) تەرەپتىن كۈن پېتىشقىچە، سول (شىمال) تەرەپتىن تۈن ئوتتۇرىسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ماڭا قارايدۇ. مۇشۇنداق كوپ خەلقنى مەن ئۆزلەشتۈردۈم. ھازىر ئۇلاردا ئەمدى ھېچ يوق. تۈرك خاقانى ئوتۇكەن تېغىدا ئولتۇرۇۋەرسە ئەلدە غەم - قايغۇ بولمايدۇ. ئالدى تەرەپتە شانتۇڭ تۈزلەڭلىكىگىچە قوشۇن تارتىپ باردىم، دېڭىزغا تاس قالدىم. ئوڭ تەرەپتە توققۇز ئەرسىنگە قوشۇن تارتىپ باردىم، تىبەتكە يېقىن بېرىشقا ئاز قالدىم. ئارقا تەرەپتە يىنچۇ دەرياسىنى كېچىپ تۆمۈر قاپىققىچە قوشۇن تارتىپ باردىم، سول تەرەپتە يەر باير يېرىگىچە قوشۇن تارتىپ باردىم. ئوتۇكەن تېغىدىن ياخشى يەر يوقكەن. بۇ يەردە ئولتۇرۇپ تابغاچ خەلقى بىلەن كېلىشىۋالدىم. ئالتۇن، كۈمۈش، يىپەكنى سانسىز بېرىپ تۇرىدۇ. تابغاچ خەلقىنىڭ سۆزى تاتلىق، يىپەكلىرى يۇمشاق ئىكەن. ... كەتكەنلەر، ئاچ - توق قالدىڭلار، تويغان ۋاقتىڭلاردا ئاچ قېلىشىڭلارنى ئويلىمىدىڭلار. شۇنداق قىلغىنىڭلار ئۈچۈن ھالسىزلاندىڭلار، جېنىڭلاردىن ئايرىلدىڭلار، سەرگەردان بولۇپ قىيىن ئەھۋالدا قالدىڭلار. تەڭرى ساقلىغىنى ئۈچۈن، ئۆزەمنىڭ بەختىم بولغىنى ئۈچۈن خاقان بولدۇم. خاقان بولۇپ يوقسۇل خەلقلەرنى يىغدىم، خەلقنى ئاز قىلمىدىم، تۈرك خەلقىنى بىرلەشتۈرۈپ دۆلەت قۇردۇم. مېنىڭ بۇ سۆزۈمدە يالغان بارمۇ؟ تۈرك بەگلىرى، خەلقى، بۇنى ئاڭلاڭلار! تۈرك خەلقى ئوز دۆلىتى، ئېلىنى قانداق ساقلاشنى بىلىڭلار. ...»

ئابىدىنىڭ شەرق تەرىپىدە: «ئۈستىمىزدىكى كوك ئاسمان بىلەن ئاستىمىزدىكى قوڭۇر تۇپراق يارىتىلغاندا ئىككىسىنىڭ ئارىسىدا ئادەم ئوغلى يارىتىلغان. ئىنسان بالىسى ئۈستىگە ئاتا - بوۋام بۇمىن قاغان، ئىستەمى قاغان ئولتۇرغان ئىكەن. ئۇلار تەختتە ئولتۇرۇپ تۈرك خەلقىنىڭ ئېلىنى، قانۇن - تۈزۈمىنى تۇتۇپ بەرگەن. (بۇ چاغدا) تۆت تەرەپتىكىلەر ھەممىسى دۈشمەن ئىكەن. ئۇلار قوشۇن تارتىپ تۆت تەرەپتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى ئالغان، بويسۇندۇرغان. بېشى بارلىرىنى باش ئۇرغۇزۇپتىمىش، تىزى بارلىرىنى تىزلاندۇرۇپتىمىش. ئۇلارنى شەرقتىن شىڭئەننىڭ تاغلىرى، غەربتىن تا تومۇر قاپىقىغىچە بولغان جايلارغا ئولتۇراقلاشتۇرۇپتىمىش... ئۇلار قازا تېپىپتىمىش، تەزىيە بىلدۈرگۈچىلەر، قايغۇ بىلدۈرگۈچىلەر كۈن چىقىشتىكى بوتىلى چۆللۈك ئېلىدىن تابغاچلاردىن، توبوتلاردىن، بورروملاردىن، قىرغىزلاردىن، ئۈچ قارلۇقلاردىن، ئوتتۇز تاتارلاردىن، قىتانلاردىن، تاتابىلاردىن بولۇپ شۇنچەكوپ ئادەم كېلىپ ئۇلارغا قايغۇسىنى ئىپادىلەپتىمىش. تەزىيە بىلدۈرۈپتىمىش. ئۇلار ئەينە شۇنداق داڭلىق خاقانلاردىن بولغانىمىش. ئاندىن كېيىن ئىنىلىرى خاقان بوپتىمىش، ئوغۇللىرىمۇ خاقان بوپتىمىش، كېيىن ئىنىسى ئاكىسىنى دورىماپتىمىش، ئوغلى ئاتىسىنى دورىماپتىمىش، بىلىمسىز خاقان تەختىدە ئولتۇرۇپتىمىش، بوزۇق خاقان تەختىدە ئولتۇرۇپتىمىش. بۇزۇقلىرى ئېھتىمال بىلىمسىزلەردىن، بۇزۇقلاردىن بولسا كېرەك. بەگلىرى خەلققە ساداقەت بولمىغىنى ئۈچۈن ئىنىسى بىلەن ئاكىنى ئۆچمەنلەشتۈرۈپ قويغانلىغى ئۈچۈن بەگلەر بىلەن خەلق ئارىسىغا سۇغاقچىلىق سېلىپ قويغانلىغى ئۈچۈن تۈرك خەلقى تىكلىنىپ بولغان دولەتتىن مەھرۇم بولغانىمىش. خاقاندىن ئايرىلىپ قالغانىمىش... تۈرك بەگلەر تۈرك دېگەن نامدىن ۋاز كەچكەنىمىش، تانجاچ (خىتاي) پەرەسلەر تابغاچ نامىنى قوللۇنۇپ تابغاچ خاقانىغا بېقىنغانىمىش، ئۇلار ئۈچۈن ئەللىك يىل كۈچ بەرگەنىمىش، ئالدى تەرەپ كۈن چىقىشتىن تاكى بوكلى خاقان يۇرتىغىچە، غەربتە تومۇر قاپىقىغىچە ئۇرۇش قىلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ دولىتىنى تابغاچ خاقانىغا ئېلىپ بەرگەنىمىش... تابغاچ (خىتاي) مىللىتىنىڭ سوزى تاتلىق، سوۋغىتى يۇمشاق ئىمىش، تاتلىق سوزى ۋە يۇمشاق سوۋغىتى بىلەن ئالداپ ژىراق مىللەتنى كوپ يېقىنلاشتۇرۇپتىمىش، يېقىنلىشىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن يامان چوشەنچىسىنى ئۇيەردە تاراتورمىش، ياخشى ئالىم كىشىنى، ياخشى باتۇر كىشىنى يورگۈزمەس ئىمىش. بىر كىشى ئۆزگۈرۈش قىلسا، جامائىتىگە، مىللىتىگە، بو شۇكەمگىچە رەھىم قىلماس ئىمىش، تاتلىق سوزىگە، يۇمشاق سوۋغىتىغا ئالدىنىپ كوپ تۈرك مىللىتى ئولدۇق...

... سىلەر باشباشتاقلىق قىلغانلىقىڭلار ئۈچۈن ئۇزەڭلارنى بېقىۋاتقان دانا خاقانىڭلار ۋە ئەركىن ياخشى دولىتىڭلار ئالدىدا جىنايەت ئوتكەزدىڭلار، يامان ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقاردىڭلار. (ئۇنداق بولمىسا) قوراللىقلار قاياقتىن كېلىپ سىلەرنى ھايدىۋېتىدۇ. نەيزىلىكلەر قاياقتىن كېلىپ سىلەرنى سۈرگۈن قىلىدۇ. مۇقەددەس ئوتۇكەن تېغىدىكى خەلقلەر شەرققە بارىدىغىنىڭلار شەرققە كەتتىڭلار، غەربكە بارىدىغىنىڭلار غەربكە كەتتىڭلار، سىلەرنىڭ ئۇ جايلارغا بېرىشىڭلارنىڭ پايدىسى مونۇلار بولسا كېرەك. قېنىڭلار سۇدەك ئاقتى. سوڭەكلىرىڭلار تاغدەك دوۋىلاندى. ئالىجاناپ ئوغۇللىرىڭلار قۇل بولدى. پاك قىزلىرىڭلار دېدەكلەرگە ئايلاندى. بىلىمسىز بولغانلىقىڭلاردىن، سىلەردە ئادالەت بولمىغانلىقتىن تاغام خاقان دۇنيادىن ئوتتى... ئاتامنى خاقان قىلغان، ئانامنى خانىش قىلغان تەڭرى بىزگە دولەتنى ئاتا قىلغان تەڭرى تۈرك خەلقىنىڭ نام - ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن مېنى خاقان قىلىپ ئولتۇرغۇزدى. مەن روناق تاپقان تەخت ئۈستىدە ئولتارمىدىم. بەلكى يېگىلى ئېشى يوق، كىيگىلى كىيىمى يوق، يوقسۇل بىچارە خەلقىنىڭ ئۈستىدە ئولتاردىم. ئىنىم كۈلتېكىن بىلەن سوزلەشتۇق، ئاتام، تاغام قولغا كەلتۈرگەن خەلقلەرنىڭ نام - ئابرويىنىڭ يوقاپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن تۈرك خەلقى ئۈچۈن تۈنى خاتىرجەم ئۇخلىمىدىم. كۈندۈزى خاتىرجەم ئولتارمىدىم. ئىنىم كۈلتېكىن بىلەن بىللە ئىككى شات بىلەن ئولەر، تىرىلىشىمگە قارىماي تىرىشتىم. ئاشۇنداق تىرىشىپ ژۇرۇپ بىرلەشكەن خەلقنى ئىناق قىلدىم. مەن خاقانلىقتا ئولتارغان ۋاقتىمدا ھەر تەرەپكە پىتراپ كەتكەن خەلقلەر ئولەر - تىرىلىشكە قارىماي پىيادە، كىيىملىرى يالىڭلىغىنا قارىماي قايتىپ كەلدى. خەلقلەرنى بېقىش ئۈچۈن شىمالدا ئوغۇزلار، شەرقتە قىتان، تاتابىلارغا قارشى تۇردۇم. چوڭ قوشۇننى باشلاپ ئون ئىككى قېتىم ژۇرۇش قىلدىم. جەڭدە ئۇرۇشقا قاتناشتىم. ئاندىن كېيىن تەڭرىگە رەھمەت، بەختىم بولغىنى ئۈچۈن، تەلىيىم بولغىنى ئۈچۈن، ئولۈمگە يۈز تۇتقان خەلقلەرگە جان كىرگەزدىم. يالاڭ خەلقلەرنى كىيىملىك قىلدىم، يوقسۇللارنى باي قىلدىم، ئاز خەلقنى كوپ قىلدىم. ئۇلارنى كۈچلۈك دولىتى بار، كۈچلۈك خاقانى بار خەلقلەردىن ياخشىراق ياشايدىغان قىلدىم. تورت ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم. ئۇلارنى (بىز بىلەن) يەنە دۈشمەنلەشمەيدىغان قىلدىم. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ماڭا قارىدى. ماڭا كۈچ بەردى. ئىنىم كۈلتېكىن قانۇن - تۈزۈمنى ئورنۇتۇشقا تىرىشىپتىپ ئوزىچىلا قازا تاپتى...»

ئابىدىدە كۈلتېكىن ھايات دەۋرىدە ئېلىپ بارغان قاتار ئۇرۇشلار بايان قىلىنغاندىن كېيىن كۈلتېكىن ھەققىدە مونۇلارنى دەيدۇ: «كۈلتېكىن بولمىغان بولسا، ھەممىڭلار ئولگەن بولاتتىڭلار. ئىنىم كۈلتېكىن قازا تاپتى، ئۆزەم ھەسرەت چەكتىم. كورەر كوزۈم كورمەستەك بولدى. ئەقلى ھوشۇمدىن ئاداشقاندەك بولدۇم. ئادەمنىڭ ئومرىنى تەڭرى بەلگۈلەيدۇ. ئىنسان بالىسى ئولۇش ئۈچۈن تورەلگەن. مەن ئىنتايىن ھەسرەت چەكتىم، كوزۇمگە ياش كەلسە ئوزەمنى تۇتۇۋالدىم. كوڭلۈم بۇزۇلسا ئوزەمنى باستىم... تەزىيە بىلدۈرۈشكە، قايغۇسىنى ئىپادىلەشكە قىتان، تاتابى خەلقلىرىگە ۋاكالىتەن ئۇدار جىياڭجون كەلدى. تابغاچ خاقانىدىن ئىسى جۇشاڭ كەلدى. ئۇ ئۇرغۇن گوھەر، ئالتۇن، كومۇشلەرنى ئېلىپ كەلدى. توبۇت خاقانىدىن بولون كەلدى. غەربتىن كۈن پېتىشتىكى سوغدىدىكى بەرچەكلە، بوقاراق ئەللىرىدىكى خەلقلەردىن نوڭ جىياڭجون ۋە ئوغۇل تارقام كەلدى. ئون ئوق ئوغلۇم تۈركەش خاقانىدىن ماقراچ تومغىچى ۋە ئوغۇز بىلگە تامغىچى كەلدى. قىرغىز ئېلىدىن تاردۇش ئىنانچۇچۇر كەلدى. تاۋابخانا ياسايدىغان ئۇستىلار، نەقىش ئويىدىغان ئۇستىلار، تاش مونارا ياسايدىغان ئۇستىلار كەلدى. تابغاچ خاقانىنىڭ تارىخچىسى... جىياڭجون كېلىپ تاۋابخانا ياساش، نەقىش ئويۇش ۋە تاش مۇنارا ياساش ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلدى.»

ئابىدىنىڭ شەرقىي شىمالى تەرىپىدە: «كۈلتېكىن قوي يىلىنىڭ ئون يەتتىنچى كۈنى ئالەمدىن ئوتتى. توققۇزىنچى ئاينىڭ ژىگىرمە يەتتىنچى كۈنى ئولۇم رەسمىيەتنى ئوتكەزدۇق. تاۋابخانا، نەققاش، تاش مۇنارا مايمون يىلى يەتتىنچى ئاينىڭ ژىگىرمە يەتتىنچى كۈنى پۈتۈنلەي ياسىلىپ بولدى. كۈلتېكىن قىرىق يەتتە يىل ئومۇر كوردى.»

ئابىدىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىدە: «بۇ خەتلەرنى كۈلتېكىننىڭ جىيەن ئوغلى مەنكى يوللۇق تېكىن يازدىم. مەنكى يوللۇق تېكىن ژىگىرمە كۈن ئولتۇرۇپ، بۇ ئابىدىدىكى خەتلەرنىڭ ھەممىسىنى يېزىپ چىقتىم. سىز خەلقىڭىزنى ئوز بالىلىرىڭىز ۋە ئەۋلادىڭىزدىن ئارتۇق كورەتتىڭىز. سىز قازا تاپتىڭىز. سىز ئاسماندا... تىرىك ۋاقتىڭىزدىكىگە ئوخشاش... (چىكىت قويۇلغان جاي ئابىدىدە ئوچكەن جاي بولۇپ بوش قالدۇرۇلغان).

ئابىدىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدە: «كۈلتېكىننىڭ ئالتۇن، كۈمۈش، گوھەر، مال - مۈلكى ۋە تورت مىڭ جىلقىسىغا قارىغۇچى... بېگىم ئاسمانغا چىقىدۇ... ئابىدىگە خەت يازدىم، يوللۇق تېكىن.»

مانا بۇ پۈتۈكلەردىن مەلۇم بولىدىكى، كۈلتېكىن بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش ھەم بايلىغى ھەتتا جىلقا باققۇچىسىمۇ بىللە دەپنە قىلىنغان.

بىلگە قاغان قەبرىنى قېزىش جەريانىدا قەبرىدىن تېپىلغان 4000 دىن ئارتۇق ھەر تۈرلۈك قىممەت باھا بۇيۇملارمۇ بىلگە قاغان بىلەن كومۇلگەنلىكى روشەن ئەلۋەتتە.

بىز كۈلتېكىن ئابىدىسىگە پۈتۈلگەن پۈتۈكلەر مەزمۇنى بىلەن تونۇشقاچ شۇ نەرسە ناھايىتى ئېنىق بولدىكى، تارىخىمىزدىكى مەشھۇر كوكتۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ خاقانى بىلگە خاقاننىڭ ئالى مەخسىتى - بارلىق تۈركى خەلقلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەتراپىدىكى دۈشمەنلەرنىڭ پاراكەندە قىلىشىدىن، بولۇنۇپ، پارچىلىنىپ ئاخىر يوقۇلۇپ كېتىشىدىن ساقلاپ قىلىش، ئاتا - بوۋىلىرى قۇرغان قۇدرەتلىك دولەتنى تېخىمۇ قۇدرەتلىك قىلىش ئۈچۈن ئىتتىپاقلىشىپ، ھوشيارلىقنى ئاشۇرۇپ، ئۆتمۈشتە يول قويۇلغان ئېغىر خاتالىقلارنى تەكرارلىماسلىقتا، ھەرگىز يات دوشمەنلەرنىڭ شىرىن ياغلىما سوزلىرىگە ئىشەنمەسلىككە، ئېسىل سوغىلىرىغا ئالدىنىپ قاپقىنىغا چوشمەسلىككە ئۈندەشتىن ئىبارەت بولغان.

بىلگە خاقاننىڭ بۇ ئاجايىپ دانا خىتابى ھېلىمۇ تۈركى خەلقلەرنىڭ دىققەت قىلىپ، ئوز ئەمەلىيىتىدە ئىجرا قىلىشىدا ئوزىنىڭ تارىخى قىممىتىنى، خەلقنىڭ يۈكسەك مەنپىيتى يولىدىكى خىسلىتىنى يوقاتقىنى يوق، بەلكىم بۈگۈنى يول كورسەتكۈچى مەشئەل دېيىلسىمۇ مۇبالىغە بولماس.

تەييارلىغان مەخمۇد ئەكرەم.
تاشكەنت شەھرى.

قەدىمكى دەۋردىكى مەشھۇر ئۇيغۇر سودا بازارلىرى

خەن، تاڭ سۇلالىرى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرىيە ئىختىسادى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە تەرەققىي قىلغان، ئىچكى - تاشقى سودىسى گۈللەنگەن بىر باسقۇچقا قەدەم باسقان. بۇ دەۋردىكى ئىختىسادىي تەرەققىياتنىڭ يۈكسەلگەنلىكى، مەدەنىيەتنىڭ گۈللەنگەنلىكى ھەققىدە تارىخىي ماتېرىياللاردا كۆپلەپ خاتىرە قالدۇرۇلغان، بۇ ئاساسەن شەھەر كۆلىمىنىڭ كېڭەيگەنلىكى، يوللىنىڭ كەڭ كۆلەمدە ئوبوروت قىلىنغانلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە ئېخىمۇ گەۋدىلىك بولۇپ، مول ئارخېئولوگىيەلىك ئاساسلار ئارقىلىق دەلىللەپ چىقىلغان. بولۇپمۇ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرىيە بازارلىرىدا يەرلىك پۇللار، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرىنىڭ پۇللىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا پۇللىرىنىڭ ئوبوروت قىلىنغانلىقى يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە ئۇرغۇن ماددىي فاكتلار بىلەن ئىسپاتلاندى. بۇ ئىچكى - تاشقى سودىنىڭ گۈللەنگەنلىكى، ئىپەك يولىنىڭ ئاۋاتلاشقانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئېخىمۇ مۇھىمى بازارلارنىڭ كۆلەمى، ئىختىدارى، شەكلى ۋە قىياپىتىنىڭ زور دەرىجىدە ياخشىلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تۆۋەندە شۇ دەۋردىكى بىر قانچە بازارنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز:

قوچۇ بازىرى:

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى شەھەر - بازارلىرى ۋە بۇ جايلاردا بولىدىغان مول مەزمۇنلۇق سودا ئالاقە ئىشلىرى تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئىنتايىن روناق تاپقان ئىدى. مەشھۇر ئىپەك يولى سودىسى تازا گۈللەنگەن بۇ دەۋردە كارۋانلار نۇرغۇن شەھەر - بازارلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، سودا - سېتىق قىلاتتى. ئۇلار بىر جايغا بېرىشتىن ئىلگىرى شۇ جاي ئېھتىياجلىق بولغان ماللارنى توپلايتتى ۋە كارۋان تەشكىللەپ ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ ئېلىپ كېلەتتى. ماللارنى سېتىپ بولۇپ، شۇ جايدىن يەنە باشقا جايلاردا بازار تاپىدىغان ماللارنى ئېلىپ ماڭاتتى. مۇشۇنداق قىلىپ شەھەرمۇ - شەھەر، بازارمۇ بازار كېزىپ ژۈرۈپ ئاخىر نۇرغۇن پايدىغا ئېگە بولاتتى. ئەلۋەتتە ئاز بولسىمۇ، ئامما قىممىتى ئەڭ ژۇقۇرى، پايدىسىمۇ ئەڭ كۆپ بولاتتى.

ئىپەك يولى سودىسى تەمىنلىگەن ئەۋزەل شارائىتتا تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمىي، شەھەر - بازارلار جانلىنىپ قاينام تاشقىنلىققا چۆمگەن ئىدى. بولۇپمۇ قوچۇ، سۈلى، پىشامشان، كۇسەن، ئۇدۇن قاتارلىق شەھەرلەردىكى بازارلارنىڭ كۆلىمى مۇشۇ دەۋردە تېز سۈرئەت بىلەن كەڭەيگەن.

قوچۇ شەھىرى مىلادىيە 4 - 5 - ئەسىرلەردىلا ئىچكى ۋە تاشقى سودا بويىچە زور تەسىرگە ئېگە ئىدى. ئىپەك يولىنىڭ مۇھىم ئۆتەڭ بازىرى ھېساپلىنىدىغان بۇ قەدىمكى شەھەر ئەينى دەۋرلەردە خەلق ئارا بازارغا ئايلىنىپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئەڭ چوڭ مال ئالماشتۇرۇش مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان ئىدى. ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، شۇ دەۋردە شەھەرنىڭ شەھەر قۇرۇلۇشىدا تىپىك سودا شەھىرىنىڭ ئالاھىدىلىكى ئەكس ئەتكەن. ئۇنىڭدا يايمىچىلار تىجارەت قىلىدىغان مەيداندىن سىرت يەنە بىر - بىرىگە تۇتاش ئورۇنلاشقان دۇكانلارمۇ بولغان، بۇنىڭ ئىچىدە كەسپىي تىجارەت ئورۇنلىرى، ئاشلىق رەستىسى، قازان - قومۇچ رەستىسى، كۆكتات ۋە كۆكتات ئۇرۇقلىرى رەستىسى، ساپال بۇيۇملار رەستىسى، ئىپەك ماللار رەستىسى... قاتارلىق رەستىلەر بولغان. تۇرپاندىن تېپىلغان «كىيۇ جەمەتى قوچۇ خانلىقى دەۋرىگە ئائىت سوغدى يېزىقىدىكى چورە (ئايال قۇل) سېتىش - سېتىۋېلىش ھۆججىتى»دە خاتىرىلىنىشىچە قوچۇدا يەنە «قۇل بازىرى»مۇ بولغان.

قوچۇ شەھىرى ئىچكى شەھەر، تاشقى شەھەر ۋە خان قەلئەسى(خان ئوردىسى)دىن ئىبارەت ئۈچ قىسىمغا بولۇنگەن بولۇپ، تاشقى شەھەر رايونىدا سودىگەرلەر، ھۈنەرۋەنلەر ۋە باشقا ھەر خىل كەسىپتىكى ئاھالىلەر ئولتۇراقلاشقان ئىدى. «مانى ئىبادەتخانىسىنىڭ ھۆججىتى»دە خاتىرىلىنىشىچە، قوچۇدا «شىمالىي شەھەرىستان»، «جەنۇبىي شەھەرىستان» بولغانلىقى تىلغا ئېلىنغان. «قوچۇدىن تېپىلغان ئىجتىمائىي - ئىختىسادىي ھۆججەتلەر»دە «قوچۇ بازىرىدىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ئالدىدا... »؛ (شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ژۇرنىلىنىڭ (خەنزۇچە) 1993 - يىللىق 3 - سانى.) «باھاسىنى قوچۇ بازىرىدا ئۆتىدىغان ئىككى ھېنغا سىزىقچە يول چۈشۈرۈلگەن، ئوتتۇرىسىغا تامغا بېسىلغان يۈز قانپۇغا كېلىشتۇق» دېگەندەك بايانلار بار. بۇلاردىن قوچۇ بازىرىنىڭ ئاۋاتلىقى ۋە ئىختىسادىي ئورنىنىڭ مۇھىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇدۇن بازىرى:

ئۇدۇن ئۇيغۇرلار دىيارىدا ئىختىسادى ۋە مەدەنىيىتى بىر قەدەر بۇرۇن تەرەققىي قىلغان قەدىمكى شەھەرلەرنىڭ بىرىدۇر. تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، ئۇدۇننىڭ تاشقى سودىسىمۇ خېلە بۇرۇن راۋاج تاپقان بولۇپ، ئەنەتكەك (ھىندىستان) سودىگەرلىرى بىلەن بولغان

سودا ئالاقىسى خېلە قويۇق ئىدى. بۇددا دىنىنىڭ ھىندىستاندىن ئۇدۇنغا ئۇيغۇرىيە بويىچە ئەڭ بۇرۇن تارقىلىپ كىرىشىمۇ بۇ ئۇققىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

ئۇدۇننىڭ قەدىمكى زامان تاشقى سودىسى قاشتېشىدىن باشلانغان ھەمدە «ئىپەك يولى»دىن بۇرۇنلا («قاشتېشى يولى») ئېچىلىپ، ئىراق ئەللىرىگىچە تونۇلغان. («قاشتېشى يولى») ئۇدۇندىن باشلىنىپ شەرققە چەرچەن، كىرورەن، دۇنخۇاڭغىچە؛ غەربتە سۈلى، كۇسەن، قوچۇ، ئۇتۇرغۇلنى بېسىپ ئۆتكەن، بۇ ئىككى يول يۈمەن قوۋۇقى، جيۇچۈەن قاتارلىق ئىككى جايدا قوشۇلۇپ، ئاندىن ئاۋاتلىق شەرققە قاراپ سوزۇلۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى ھەر قايسى شەھەرلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، چاڭئەن، لويالڭ قاتارلىق شەھەرلەرگە بارغان. «قاشتېشى يولى» يەنە غەرىپتە كابۇل، ئىسپاھان، باغدات ئارقىلىق ئوتتۇرا دېڭىزغا تۇتاشقان.

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇدۇن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك سۇلالىلىرى بىلەن سودا ئالاقىسى ئېخىمۇ كۈچەيگەن. ئات، قاشتېشى بۇيۇملىرى ئۇدۇننىڭ تاشقى سودىسىدا مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى. ئۇدۇن سوداگەرلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن چاي، ئىپەك، مىس، تومۇردىن ياسالغان بۇيۇملارنى ئەكىلىپ، خانلىقتى ئەسلىدىكى ۋە بازارلاردا ساتاتتى. تەڭقىغا ... ئۇدۇننىڭ تاشقى سودا ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ئورگىنىنى سودا قويغانلىقىنى دەلىللەپ چىقتى. ئۇدۇن خانلىقى ئۆز تەۋەسىدىكى جايلاردا چارا - توساقلارنى قۇرۇپ، مەخسۇس ئەمەلدار تەيىنلەپ، كارۋان سودىسى ۋە باشقا ئۆتۈش يوللۇق قاتناش ئىشلىرىنى باشقۇرغان. ئۇلار چېگرا ئېغىزىدا ئۆتۈپ كارۋانلار ۋە ئەلچىلەرنىڭ رەسمىيەت ئورۇنلىرىنى ... مۇسادىرە قىلىش، رەسمىيەت قەغەزى، يول بېجى، تاۋار (مال) بېجى ئېلىش، ئاتلىق ساقلاش ۋە خەۋەرچىلىك قىلىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيتتى. چەت ئەللىك سودىگەرلەردىن ئۆشرى باج ئالغان.

قارۇشتى يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغلاردا سودىگەرلەر ئاز ئالغان، نەچچە ئون كىشى، كۆپ بولغاندا يۈز نەچچە كىشى بىر كارۋان تەشكىل قىلىپ، مال يۆتكەيتتى. ئۇدۇن پايتەختى ئىپەك يولىدىكى مۇھىم مال ئالماشتۇرۇش، يۆتكەش بازىرى ئىدى. نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان تارىشا پۈتۈكتە كۆرسىتىلىشىچە، نىيە شەھىرىنىڭ يېنىدا بىر تەكشۈرۈش ئېغىزى بولۇپ، سودىگەرلەر يول خېتىگە ئاساسەن ئۆتكۈزۈلەتتى.

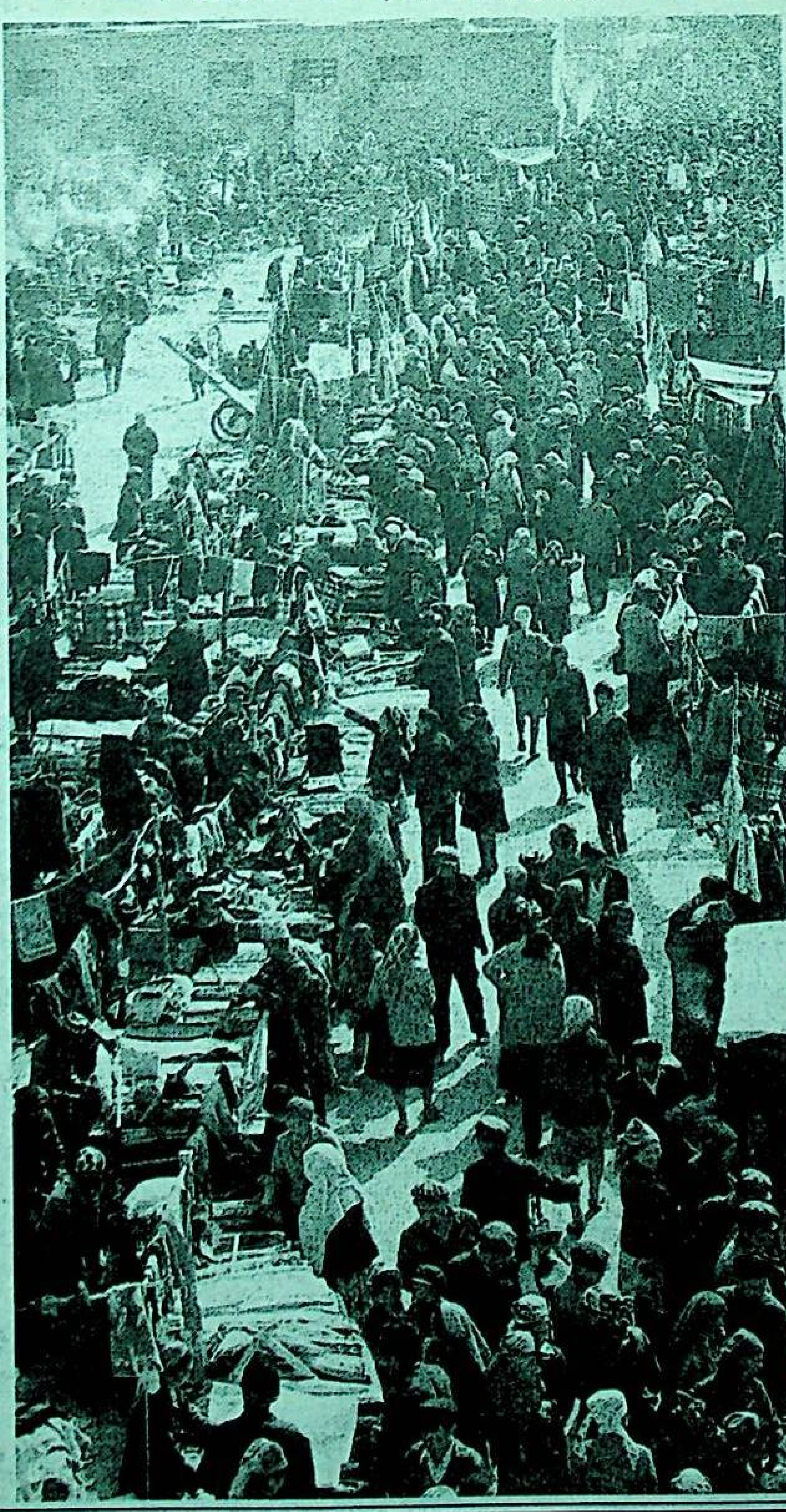

بۇ ئەھۋال گۇما ناھىيەسى سانجۇدىكى قىيا تاش رەسىمدە مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: يولنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان بىر ئادەم بەش يۇلتۇزلۇق بىر تاختاينى ئېگىز كۆتۈرۈپ، يولدا ئاتلىق ھەم پىيادە كېتىۋاتقانلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرغان. تاختايغا خەت ھەم بەلگىلەر ئويۇلغان. بۇنى كۆرگەن يولۇچىلارنىڭ بەزىلىرى ئارقىغا قايتىپ ماڭغان، يەنە بەزىلىرى ئۆتەلمەي تۇرۇپ قالغان. بۇ سۈرەتنىڭ ئومۇمىي كۆرۈنۈشىدىن قارىغاندا، قېدىمى بۇ جايدا بىر تەكشۈرۈش ئورنى بولۇپ، سودا كارۋانلىرى، ئەلچىلەر ئومىكى ۋە باشقا يولۇچىلارنى قاتتىق تەكشۈرۈپ ئۆتكۈزگەن. قارۇشتى يېزىقىدىكى ھۆججەتلەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، بۇ تەكشۈرۈش ئورنىدىن ئۆتىدىغان كىشىلەرنىڭ يول خېتى بولۇشى كېرەك ئىدى. يول خېتىگە شۇ كىشىنىڭ ئىسمى، يېشى، چىرايى شەكلى، كىيىم - كېچەكلى، مىللىتى، بەلگىسى، مېلى، ئات، توگە سانى يېزىلاتتى. نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان تارىشا پۈتۈكتە خاتىرىلىنىشىچە، بىر توپ سودىگەرنىڭ بىر قېتىمدا ئېلىپ ماڭغان تاۋار - دۇردۇنى ئۈچ يۈز ئون توققۇز توپ، يەنە بىر تۈركۈم سودىگەرنىڭ ئېلىپ ماڭغان تاۋار - دۇردۇنى تورت مىڭ ئۈچ يۈز ژىگىرمە ئالتە توپ بولغان. بۇنىڭدىن ئۇدۇن بازىرىدا تاۋار - دۇردۇن سودىسىنىڭ ئىشتىكلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇدۇنغا باشقا ئەللەرنىڭ تاۋارلىرى زور مىقداردا كەلتۈرگەندىن سىرىت، ئۇدۇننىڭ ئۆزىمۇ تاشقى سودا بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ۋە ھىندىستان قاتارلىق ئەللەرگە قاشتېشى، بوز رەخت، كىگىز، ياۋروپادىن كىرگۈزۈپ يۆتكەيدىغان ئەينەك قاتارلىق ماللارنى چىقىراتتى. ئىپەك ماللار ئىچكى بازار ۋە خوشنا بەگلىكلەردە سېتىلاتتى.

ئىچكى سودىنىڭ تەرەققىياتى ئېخىمۇ زور بولۇپ، ئۇدۇننىڭ قول - ھۈنەرۋەنچىلىك بۇيۇملىرى، يەرلىك مەھسۇلاتلىرى ۋە خەلق ئارا بازارلاردىن كەلتۈرۈلگەن تۈرلۈك ماللارنىڭ ھەممىسى جەم بولۇپ ئىچكى سودىنى جانلاندۇرغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە، تاڭ دەۋرىدە «ئۇدۇننىڭ پايتەخت شەھىرى تورت تەرىپكە سەككىز - توققۇز چاقىرىم كېڭەيگەن. ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە بەش چوڭ شەھەر، ئون نەچچە كىچىك شەھەر بولغان». ئىختىسادى پۇختا قەدەم بىلەن رىۋاجلانغان بولۇپ، ھەر قايسى جەھەتلەردە ئالدىنقى دەۋرلەردىكىدىن ئېشىپ كەتكەن شەھەر - بازارلار نەچچە ئونغا يەتكەن. شەھەر - بازارلاردا «خەلق خۇددى يۇلتۇزلاردەك ئولتۇراقلاشقان». ئۇدۇننىڭ «خان شەھىرىدە ئۆي - كوچىلار رەتلىك سېلىنغان، مېۋە - چېۋە، كوكتاتلار تولغان» ئىدى. («لياختامە يات قەبىلىلەر تەزكىرىسى». «بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى ئۇيغۇرىيە خاتىرىسى» قاتارلىقلارغا قاراڭ.) «قاشيەنىڭ سەپەر خاتىرىسى»گە ئاساسلانغاندا، «ئۇدۇننىڭ خان تۇرۇشلۇق شەھىرىدە خەلق زىچ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، سانى ناھايىتى كۆپ ئىدى». «نىيە شەھىرىنىڭ دائىرىسى كەڭ. شەرقتىن غەربكە ۋە جەنۇبتىن شىمالغا سوزۇلغان شەھەر كوچىسى بار ئىدى. يەنە تاۋارلارنى توپلايدىغان ۋە تارقىتىدىغان بازارلىرى بار ئىدى». ئۇدۇن شەھىرىنىڭ غەربىي - جەنۇبىدىن ئۈچ يۈز سەكسەن چاقىرىم ژىراقلىقتا گۇما شەھىرى، غەربتىن ئىككى يۈز چاقىرىم ژىراقلىقتا كۈچۈك بازىرى، ئۈچ يۈز توقسەن چاقىرىم ژىراقلىقتا گولياڭ بازىرى، جەنۇبتىن ئالتە يۈز چاقىرىم ژىراقلىقتا خونو بازىرى، شەرقتىن ئۈچ يۈز توقسەن چاقىرىم ژىراقلىقتا كىۋەنچىك بازىرى بار ئىدى. چەت ياقىدىكى بۇ بازارلارنىڭ مەھسۇلاتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇدۇن شەھىرىدىن كەلتۈرۈلەتتى. دېمەك، ئۇدۇن بۇ بازارلارغا نىسبەتەن مەركىزىي بازار (توپ تارقىتىش بازىرى) ئىدى.

سۈلى بازىرى

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۈلى، قەشقەر ئىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيەسىدىكى مۇھىم تۈگۈن ئىدى. قاتناش سودا بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سودا كارۋانلىرى سۈلى بازىرىدا چۈشكۈن قىلىپ، بىر قىسىم ماللىرىنى ئالماشتۇراتتى. يەنە بىر قىسىم ماللىرىنى سۈلى بازىرىدا سېتىۋېتىپ ئورنىغا سۈلىنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىنى سېتىۋالاتتى. بولۇپمۇ بۇ جايدىن چىقىدىغان كىمخاپ بىلەن قاشتېشى داڭلىق بولۇپ، يىراق ئەللەرگە توشۇلۇپ سېتىلاتتى.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سۈلى ئۇيغۇر دىيارىدىكى ئوتتۇز ئالتە بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. ئاستانىسى سۈلى بولۇپ، شەھەر رايونىدا ئاھالىلار زىچ ئولتۇراقلاشقان. سۈلى بازىرى دەل مۇشۇ رايوندا بولۇپ، قول ھۈنەرۋەنلەر، ئۇششاق تىجارەتچىلەر، دۇكاندارلار ۋە چەت ئەل سودىگەرلىرى توپلانغان جاي ئىدى. «خەننامە ئۇيغۇرىيە تەزكىرىسى»دە خاتىرىلىنىشىچە سۈلى ئاستانىسىنىڭ ئايلانمىسى بەش چاقىرىم كېلىدۇ. چوڭ شەھەردىن ئون ئىككىسى، كىچىك قەلئەلەردىن نەچچە ئونى بار ئىدى. «كېيىنكى خەننامە»دە سۈلى بەگلىكىنىڭ ئاھالىسى ژىگىرمە بىر مىڭ تۈتۈن (ئائىلە) ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. دېمەك سۈلى بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ ژىل ئىلگىرىلا شەھەر تۈرمۇشىغا كۆچكەن بولۇپ، شەھەر كۆلەمى كىچىك ئەمەس ئىدى. سۈلى بازىرى سۈلى شەھىرىدە بولۇپ، سۈلى بەگلىكىگە قاراشلىق ژىگىرمە بىر چوڭ شەھەرنىڭ ئىچىدە مەركىزىي شەھەر ئىدى. مەركىزىي شەھەرنىڭ سودا - بازارلىرى ئىنتايىن ئاۋات بولۇپ، باشقا شەھەر - بازارلارنى ھەر خىل ماللار بىلەن تەمىنلەيتتى.

سۈلى بازىرى - شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم سودا مەركىزىي بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن شەھەرلەر بىلەنمۇ قويۇق سودا ئالاقىسى بار ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيە سودا كارۋانلىرى سۈلى بازىرىدىن غەرب ۋە شەرقنىڭ ئېسىل ماللىرىنى سېتىۋېلىپ كېتەتتى. كېيىنكى مەزگىللەردە سەمەرقەنت شەھىرى جەنۇبىي دەرۋازىسىنىڭ «قەشقەر دەرۋازىسى» دەپ ئاتالغانلىقى سۈلى بازىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيە شەھەرلىرىدىكى ئورنىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

داۋۇت ساۋۇت.

(«بۇلاق» ژۇرنالىنىڭ 2002 - ژىللىق 1 - سانىدىن ئېلىندى).

شائىر ۋە ژۇرنالىست ھاجى ئەخمەت كۆلتېگىن 1942 - ژىلى 9 - سېنتەبردە قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ شامالباغ يېزا كوك ئېرىق كەنتىدە دېخان ئائىلىدە تۇغۇلغان. ئۇ ئالىي ئوقۇش ئورنىنى پۈتتۈرۈپ 1980 - ژىلغىچە ئوتتۇرا مەكتەپ ۋە دارىلمۇئەللىمىندە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، 1980 - ژىلىدىن «قەشقەر ئەدەبىياتى» ژۇرنالىدا مەھۇررىر بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. ئۇنىڭ 35 ژىللىق ئىجادىيەت مۇساپىسىدا كوپلىگەن شېئىر، ھېكايە، نەسىر، ئەدەبىي ئوبزور ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا دائىر ئەسەرلەرنى ئېلان قىلىپ، ئۆزىنىڭ كوپ تەرەپلىملىك قەلەم ئىقتىدارىنى نامايەن قىلدى. ئەدىپنىڭ «ئوچمەس يۇلتۇزلار»، «ئالتۇن ئاچقۇچ» (باشقىلار بىلەن بىرلىكتە)، «نۇرلۇق چولپان»، «قىيان»، «سېھىرلىك ئالتۇن»ناملىق شېئىر، ھېكايە ۋە باللارغا بېغىشلانغان كىتاپلىرى، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ۋە ئەدەبىيات تارىخى سەھىپىسىدىن توپلىغان، تۈزگەن كىتاپلىرى نەشر قىلىندى. توۋەندە دىققىتىڭلارغا ئەدىپنىڭ بىر قانچە شېئىرلىرىنى ھاۋالە قىلدۇق.

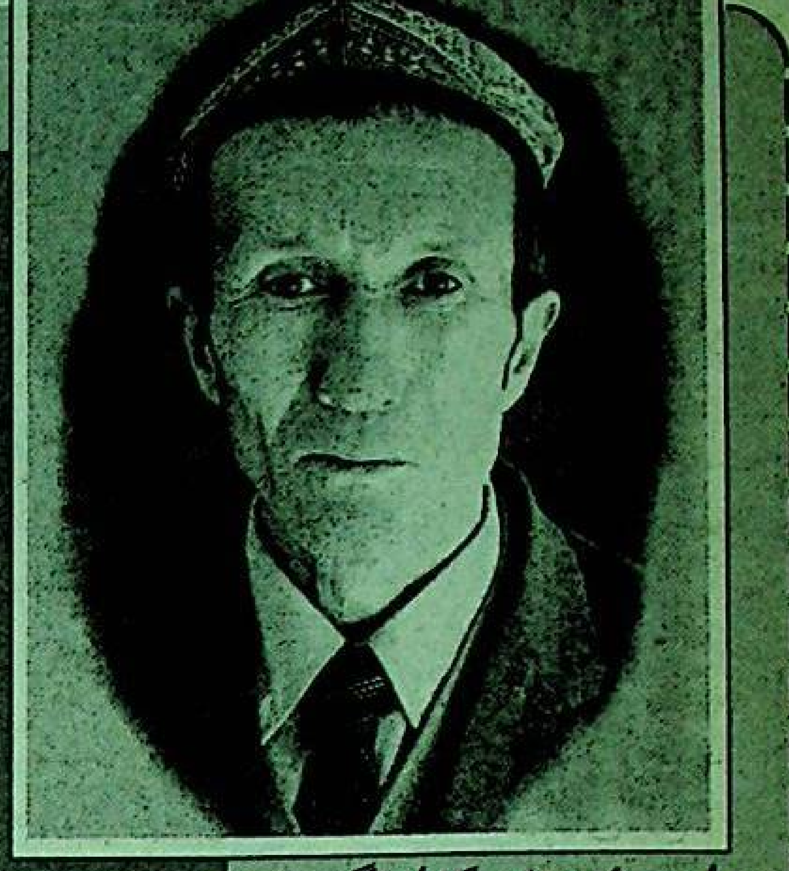

ھاجى ئەھمەد كۆلتېگىن

شېئىرلار

مۇڭلۇم

قۇتقا يار بولسۇن ۋىسالىڭ ئات زىلى مۇڭلۇم ژىلىم،
ئۆلسىمۇ نەق بۇ كۆۋن ئاتمىش داۋانغا مەنزىلىم.

چۈشمىدى قوروۋق ژۇرەككە، قونسىمۇ باشقا قىرۋۇ،
كۈزى ئومرۇمنىڭ ياشنىغاندا ياشارغان مەزگىلىم.

ئىزدىدىم ھىجران چۆلىدە بىر ئوبۇر يار ۋەسلىنى،
چىن چېكىلگەچ بىر سەنەمنىڭ ئىشقىغا رىشتى دىلىم.

نى ئەلەملەر چۈشتى باشقا شۇم رەقىبلەر قەستىدىن،
ژۇرىكىم دەردۇ - ئەلەمدە بولدى سەدپارە - تىلىم.

شۇندىمۇ تۇتتۇم غۇرۇر، ۋىجدانغا قوندۇرماي غۇبار،
كەلسىمۇ باشقا ئۆلۈم، ئەسلا تاتارماس تۈك سېلىم.

خوشلۇغۇم ھەم ئىزتىراپىمدۇر شېئىر، مەن تۇرفە جان،
باغرى قان كاككۇك مىسالى توختىماس كۆيدىن تىلىم.

قان بىلەن يازدىم شېئىر دەپ ئىتىقاد، ۋىجدان ئىشى،
يۈز كېلەي قاندا قىلىپ خەلقىمە ھالۇ دەپ سۇنام شىلىم.

يۈز سىياقىم ئۇخشىغاچ ئەل دېدى ئات يۈزلۈك مېنى،
ئات كەبى جەسۇر، چىدامىلىق جانلار دوستۇم - نوق خېلىم.

ياخشى ئات تىنماس چېپىشتىن تا نەپەستىن قالغۇچە،
ئولگۈچە ئاتتەك چاپارمەن، چۈنكى ئات مۇڭلۇم ژىلىم!

مەشرەپكە مۇخەممەس

كويىدە قىلدەك بىداۋا جان تولغىنىپ نار ئالدىدا،
قاندۇرار تەشنالىقنى سەھرى نەئنار ئالدىدا،
سىر تۇتۇپ ساقلاش تەھاجەت غەمنى غەمخار ئالدىدا،
كىم كۆكسىنىڭ دەردى بولسا ژىغلاسۇن يار ئالدىدا،
قالماسۇن ئارمان ژۇرەكتە، ئەيتسۇن ئىزھار ئالدىدا.

پىرقىراپ دەشتى چۆلدە بىر تۇلۇق ئارمان بىلەن،
سويىلۇچۈن سويگىنگە بىرسەم بەدەل دەپ جان بىلەن،
تولغىنىۋاپ دەرتىمەن ئۆرەڭدىكى لەختە - لەختە قان بىلەن،
ئەتىلىنى يېغلاپىدۇ ئاشۇ ئەقغان بىلەن،
ئايلىنىپ ساپراپ يۈرگۈرمەن ئەينى گۈلزار ئالدىدا.

بۇ سىياق باشمغا ئەيلەپ سويگۈنى تاجى غۇرۇر،
يار خىيالىدىن ئېلىپ تەنگە ھارارەت دىلغا نۇر،
ياش نەمەس، چەشمە ژىلىماستىن تۆكۈپ ساپ ئۈنچە - دۇر،
مەئنىۋى ھالاكەتتىن ئېچىپ شارابقا ئەتتەمۇر،
چەرخ ئۆرۈپ ژىغلاپ تۇرۇرمەن ئۈشبۇ دەم دار ئالدىدا.

كۆڭۈل - تۈنلەر يار خىيالى چىقمىغاچقا باشىدىن،
جان قۇشنى يار ئاتەكچى بولۇپ غەمخانىدىن،
رەنى ئاتلاي دەپ ئىشق شارابىنى تۇشاق پەيمانىدىن،
ھەر كىشى بىر جورىنى ئۆرۈپ ئەيلەپە بۇ بادىدىن،
ئۆل قىيامەتتە قىلۇر ئەرزىنى جاپار ئالدىدا.

مۇلكى جاندىن جەۋھىرى سىر تۇت ئۇنى ئەستە ھامان،
بەرمە ھۆشيارلىقنى كۆلدىن، كۆلتېگىن، بارساڭ تايان،
پۈتكىسى «شاھنامە»، ئەتتەڭ سەركۈزەشتەڭنى بايان،
تەلبە مەشرەپ، قىلماغىل سىرىڭنى زاھىدقە ئايان،
ئېيتىپ - ئېيتىپ ژىغلاۋەسىن ئاشىقى زار ئالدىدا.

بولماس

كۆڭلۈم مۇلكىدە ئىشىق جەۋھەر باھاسىغا يېتىپ بولماس،
تومۇر زەنجىردىن ئىشقىنىز كۆڭگۈلەرنى چېچىپ بولماس.
قارام پەيلى بىلەن نېر دىلرابا كوكسۇمگە تىغ ئۇردى،
بۇ تىغ زەخمى داۋاسىز دەرت، تۇتۇپقا ئەملىتىپ بولماس.

«بازاردا مىڭ كىشى، كوڭۈلدە بىر كىشى» دەپ ھېكمەت بار،
ئۇنىڭ ئورنىغا ھەر قانچە لېۋەننى دەسستىپ بولماس.

ئۇمىت ئەگەشتۇرەر جاننى جۇنۇن دەشتىدە ئالۋۇندەك،
شۇڭا ھەر چارە قىلساڭمۇ ئۇنى تاشلاپ كېتىپ بولماس.

مېنىڭ مەجنۇنلۇغىمنى كورسە مەجنۇن قايغۇرۇپ ژىغلار،
ئىشق ئەھلىنى شۇ ۋەجدىن «ساراڭ» دەپ كامستىپ بولماس.

قازا يەتسە ئەگەر ئىشق دەردىدىن ھېچ تارتمىغايمەن باش،
مۇھەببەتلىك كوڭۈلنىڭ ئېتىقادىن تەۋرىتىپ بولماس.

قەدىر بىلمەس كىشىگە، كولتېكىن، ئىشق زارىنى توكمە،
مۇھەببەت سىرى ئەسنادۇر، ئۇنى شەرھى ئېتىپ بولماس.

يۇلتۇزنىڭ شېرى

«يۇلتۇز» قويدۇق ئىسمىڭىزنى ئارزۇلاپ،
چاقناتسۇن دەپ ئوبرازىنى يۇلتۇزنىڭ.
(خىيال ئەمەس نۇر چاچمىغى يۇكسەكتە.
نازۇكۇمدىن ئۇدۇم ئالغان بىر قىزنىڭ!..)

ئاخشاملىرى ئاي مارايدۇ توڭلۇكتىن،
ھوسنىڭىزنى كورۇۋالماق قەستىدە،
چوچەك سوزلەپ بېرەر چولپان يۇلتۇزى،
مەنمۇ سىزدەك قىز ئىدىم دەپ ئەسلىدە.

ئۇچۇپ كېلىپ تاڭدا ئوماق تەنھا قۇش،
سىزگە ناخشا كۇيلەپ بېرەر ۋىچىرلاپ.

بوشىگىڭىز قويۇلغاندا گۈللىككە،
ئەللەي ئېتەر گۈل - گىياھلار پىچىرلاپ.

پېشسىڭىزدە بىر چىرايلىق كۇلسىڭىز،
ھوزۇردىن يايراپ كېتەر ژۇرەكلەر.
ئاتا - ئانا ئىشقىڭىزدا پەرۋانە،
بەخىت تىلەپ ياغار ئەزگۇ تىلەكلەر.

تۇماريستەك كۇچكە تولۇك يۇلتۇزۇم،
نەفىسەدەك خانىش بولۇڭ، يۇلتۇزۇم.
ئەجداتلارنىڭ ئەزگۇ روھى قوللىسۇن،
مەڭگۇ ئوچمەس چاقناپ تۇرۇڭ، يۇلتۇزۇم!

مۇقام

دىلنى مەستخۇش ئەيلەپ بىر ئاھاڭ،
تىترەپ... بالقىپ ئۇچار ھاۋاغا.
تۇندىن ھالقىپ ئاتار سۇبھى تاڭ،
ئۇلاشسا كۇي ئەۋجى ناۋاغا.

بۇ سېھىرمۇ، ياكى بىر سەنئەت؟!
چوڭ ئېقىندەك يوقتۇر پايانى.
ئۇندا زاھىر بىر ئۇلۇق ھېكمەت،
ھەم تارىخنىڭ پۈتمەس بايانى.

مەن ئۇنىڭغا سالىمەن قۇلاق،
بۇ دۇنيانى چىقىرىپ ئەستىن.
بولار بەزەن كوز يېشىم بۇلاق،
يالقۇن - ئاتەش يېنىپ نەپەستىن.

زىلزىلىگە كېلەر ۋۇجۇدۇم،
ئاشۇ كۇينىڭ ياڭراقلىغىدىن.
شائىرلارغا ئىلھامدىن ئۇدۇم،
بېرەر تەپتى قايناقلىغىدىن.

مەرغۇلىنى باشلىسا بىرى،
قوشار ئاۋاز جور بولۇپ ئاۋام.
ئەجداتلاردىن ئەۋلادلار سىرى،
ھېچ ئۇزۇلمەي ئەتمەكتە داۋام.

نادىر كۇي بۇ مىللىتىمگە خاس،
يەر - جاھانغا تارالغان نامى.

مەڭگۇ ئولمەس تەۋرۇك مىراس
ئۇيغۇرنىڭ ئون ئىككى مۇقامى.

مىڭ ئۆي

تاش كىمىرلەر ئوردىسىمۇ ھورلەرنىڭ،
بىر - بىرىدىن رەڭدار، گۈزەل، قاتمۇ - قات؟
جاھاننەما ئەينىگىدە كورۇنگەن
يا مىسلىسىز باي خەزىنە تىلسىمات؟...

كەچكى شەپەق تۇنەپ قالغان ھۇجرىلار
يادىكاردۇر قايسى خانلىق دەۋرىنىڭ؟
كوز چاقنىتار باقسا مىڭ خىل رەڭ - جۇلا،
نەقشلەنگەن ئوبرازىدا تەگرىنىڭ.

تىز چوكۇشكەن تالاي ئاسى بەندىلەر،
گۇناھىنى تىلەپ تەگرى ئالدىدا.
تېرىقچىلار ئورۇق سالار ئېتىزغا،
پايلاپ تۇرار ئۇۋزنى پاۋان دالىدا.

كەڭرى مەيدان، كوككۇل ئېچىش سەھنىسى،
ھور سەنەملەر تولۇپ ئۇسۇل ئويناشقان.
نەغمە قىلسا سازەندىلەر بىر ياندا،
غەزەلخانلار قايناپ مۇقام توۋلاشقان.

ئىكەن چىلتار، ئۇد ۋە قالۇن، بالامان،
سازەندە قىز - چوكانلارنىڭ چالغىنى.
قۇتقا چومگەن ياش ئانىدۇر ئىھتىمال،
بىر بوۋاقنى ژۇرىگىگە تاڭغىنى.

قولدا قامچا شىر ئويناتقان سىرىكباز،
كورگەن كوزلەر ھەۋەس بىلەن قاراشقان.
ئوقيا بىلەن نەيزە ئاسقان باتۇرنىڭ،
مىنگەن ئېتى سوۋلىتىگە ياراشقان...

قېزىلغان بۇ سەنئەت كانى - مىڭ ئويلەر،
سەنئەتخۇمار ئەجدادىمىز قولىدا.
نەچچە ئەۋلاد ئۇززۇلدۇرمەي ئەسىرلەر،
توككەن قان - تەر شۇ ئىجتىھات يولىدا.

شۇڭا ھەرگىز ئۇرالمايدۇ پۇت تىرەپ،
شۇم غەرەزلىك تەمەخورلار داۋاسى.
مىڭ ئۆي - ئىشچان ئەجدادىمىز ئىجادى،
مىڭ ئۆي - ھەقدا مىللىتىمنىڭ مىراسى!..

زۇنۇن قادىرغا مەرسىيە

ماتىمىڭگە كوزلىرىم قان ژىغلىدى،
كوز ئەمەس، تەن مۇلكىدە جان ژىغلىدى.
ئاھ ئۇرۇپ، ژىرتىپ ياقا پەرزەنتلىرىڭ،
سويگۇسى پاك يارۇ - جانان ژىغلىدى.
زەخمى ھىجرانغا بېرەلمەستىن چىداش،
باغرى چاك - چاك دوست -
قەدىردان ژىغلىدى.
بەلگە ئاق باغلاپ يەنە غۇنچەم، نۇرۇم،
ئۇن سېلىپ باقى، باھارخان ژىغلىدى.
بەيگىمىزدە يوق ئىجاد تۇلپارى دەپ،
بۇ قازاغا مەردۇ مەيدان ژىغلىدى.
تەگتاغ ئارتىپ بېشىغا ئاق لېچەك،
غۇلجا، قەشقەر، ئىلىچى، تۇرپان ژىغلىدى.
چاقتى چاقماق كوكتە ماتەم زالپىدىن،
سەۋرى يەتمەي يەرۇ - ئاسمان ژىغلىدى.
ژۇرىگىڭدە قالدى كوپ ئارزۇ يەنە،
قانمىغاچ ۋەسلىگە ئارمان ژىغلىدى.
جەننەتۇلمەۋادا روھىڭنى كۇتۇپ،
ئىشقى ئاتەش ھورۇ غىلمان ژىغلىدى.

قەلبىمدە ياشار قىزغىن ھېسسىياتلار

ئەكرەم سادىروۋ

ۋەتەن

ۋەتەن ئىسمىڭدۇر تۇتىيا ماڭا،
كوزۇمگە داۋا ھەر گىيا ماڭا.
ئاپپاق سەللىلىك تەگرى تاغلىرىڭ،
ئەقىل ئىتقۇچى ئەۋلىيا ماڭا.

سېنى ئەسلەيدۇ، ژىراق كەتكەنلەر،
سەندىن بى ۋاقىت تىنەپ كەتكەنلەر.
سېنىڭ قەددىڭنى كوككە كوتىرەر،
ھەر مىنۇت سىرى كىنەپ، كەتكەنلەر.

ساڭا جان پىدا بولۇپ ئوتىمەن،
ئىشقىڭدا كويۇپ ھەسرەت ۋۇتىمەن.
ئەگەر جاھاندىن يوقالساڭ مەڭگۇ،
ئىزسىز يوق بولۇپ، مەنمۇ پۈتىمەن.
شۇڭا ھەي ۋەتەن
سېنى سويىمەن.

ۋا دەرىخا

... نېچۇن بىزگە يار ئەمەستۇر ئىتتىپاقلىق،
يېتىشمەيدۇ يوق ئورنىدا ھەم ئىناقلىق.
كورۇنگەنگە خىرىلدايمۇ بورە بولۇپ،
سىڭىپ كەتكەن روھىمىزغا ئەسكى قىلىق.

بىر دوستىمىز چىقسا ئەگەر چوققىلارغا،
يەم بولماستىن قۇزغۇن بىلەن قاغىلارغا.
ئاڭا مەمنۇن بولالماستىن ئورتىنىمىز،
ئايلىنىمىز ھەققىي ئىش بۇزارلارغا.

ئۇلتارغان سورۇنلاردا كوز ۋۇممىز،
دانالارنى تەن ئالماستىن يامان دەيمىز.
سەن كويەڭ كويۇۋەرگىن قوقاسلاردا،
بولسام ئىكەن پەقەت ئوزەم ئامان دەيمىز.

ۋا دەرىخا... ئوچۇپ كەتكەن ئومىلىكىمىز،
كېرەكمىدى بۇ قىسمەتكە كونىمىكىمىز.
كەلگۈسىنى ئونتۇپ قېلىپ، سارالاردەك،
بۇ جاھاندىن يوقاپ بارار كىملىكىمىز.

ھە دېسىلا ئوزگىلەرنى ماختاپ ۋۇرۇپ،
ئوزۇمىزگە ۋۇرۇمىزغۇ بىلەك تۇرۇپ.
تەغدىرىمىز ئويۇنچۇقتا ئايلاندىغۇ،
سەسكەنمەمدۇ باشقا خەلق بۇنى كورۇپ.

ئەزىز دوستلار دىلىمىزدا دىيانەت يوق،
بولاتتىمۇ قوساقىلا ئوتساقلا توق.
بورانلاردا ژۇلۇنغان زور چىنارلاردەك،
ژىقىلمىز ئاخىر بىر كۇن يىلتىزىمىز يوق.

تەلكە قىرانى

(سابىق مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىگە)

كوچىدا كېلىدۇ ئەزىز ئىنسانلار،
سەپتىكى جەڭچىدەك سالماقلىق بېسىپ.
كوكسىدە نىشانلار توربىدۇ چاقناپ،
كورەشكەن ۋەتەن دەپ ئوتلارنى كېچىپ.

ئۇلارنىڭ ئوزىدە ئەرلىك نامايەن،
جىسمىغا سىڭگەچكە قەيسەر باتۇرلۇق.
ياشلىقىن مەيدانغا قالدۇرۇپ كەتكەن،
تەلكىنىڭ قىرانى ھەممىدىن ئۇلۇق.

تېنىدە قادالغان ئوقنىڭ ئىزى بار،
دۈشمەنگە تىلەيدۇ ئەبەدى لەنەت.
ھەر قاچان ژۇرۇكى سوقار ۋەتەن دەپ،
ئۇلارغا يار بولغاچ ئىرادە غەيرەت.

قاراڭلار كوچىدا كېلىدۇ مەزمۇت،
تورۇڭلار!
ئۇلارغا بېرىڭلار سالام.
خەلقنى سويۇشنى بىلگەن باتۇرلار،
سادىرنىڭ يولىنى قىلغاچقا داۋام.

مەن بەخت تىلەيمەن ئەشۇ جانلارغا،
ياشاڭلار بىز بىلەن دايىم بىر سەپتە.
ئىشىڭلار ئەۋلادقا ئۇلگىدۇر دايىم،
سىلەرنى كورگەندە كىرىدۇ كۇچكە.

بالىلار ۋە بىز

پەرزەنت ئاتا - ئانىنىڭ زىننىتى

يېقىندا ئۆيدىكىلەر بىلەن بىر بۇرادىرىمىزنى يوقلاپ بېرىپ ئۇلارنىڭ ئائىلىسىدە يۈز بەرگەن ئازغىنا كوڭۇلسىزلىك ۋاقەنىڭ شاھىدى بولدۇق. بۇرادىرىمىزنىڭ ئايالى بەش ياشلىق قىزى ۋە ئۇنىڭدىن ئىككى ياش چوڭ ئوغلىغا ئالدىمىزدىكى دەم ئېلىش كۇنى ئۈچ - تورت ئائىلە تاققا چىقىمىز، ئىككىلارنى ئېلىۋالىمىز، تاغدا گوزەل جايلارنى كورىسىلەر، كېيىن مەكتەپكە بارغاندا تاغدا قانداق دەم ئالغانلىقىڭلار، نېمىلەرنى كورگەنلىرىڭلار توغرىلىق دوستلىرىڭلارغا سوزلەپ بېرىسىلەر، دەپ ۋەدە قىلغان ئېكەن. بۇنىڭغا ھەر ئىككى بالىنىڭ، بولۇپمۇ قىزىنىڭ خوشاللىقى چەكسىز بولغان ئېكەن.

- ۋاقە مۇنداق بولدى، - دەپ سوز باشلىدى سىڭلىمىز، ۋۇكاچ، ھېچ قاچان چوڭلارغا سوز قايتۇرمايدىغان قىزىم، مېنىڭ ئوزەمچە بولغاندا، ئانچىمۇ ئەرزىمەس بىر سوزۇمگە تويۇقسىزلا مۇشتۇملىرى تۇرۇلگەن ھالدا ئالدىمغا ۋۇكرەپ كېلىپ، غەزەپ بىلەن:

- سەن ساياك! سايىاك!.. بىلدىڭمۇ! - دەپ قاتتىق ۋاقىراپ ئاندىن توختىماي هوكرەپ ۋىغلىدى.

مەن بۇنىڭغا تاڭ قالغان ئېدىم. مېنى دەسلەپ «ئانا» دەپ ئاتىغاندىن باشلاپ بالىلىرىمدىن بىرەر قېتىم مۇنداق سوز ئاڭلىمىغان ئېدىم. مەن ئۇنىڭغا نېمە دېيىشىمنىمۇ بىلمەي، هودۇقۇپ قالدىم، ۋىغلىغىدەك بولۇپ هويلىغا چىقتىم.

ئەندى ئويدە بولسا بالىلارنىڭ قىزىمنىي جېملەشلىرى ئاڭلانماقتا.

- نېمىشكە ئاپامنى رەنجىتتىڭ؟ قانداق ئاغزىڭ باردى ساراڭ دېيىشكە؟! سەن ياخشى قىز ئەمەس.

- هە، مەن ياخشى قىز ئەمەس، - ۋىغا ئارىلاش چىققان ئىنچىكە ئاۋاز قۇلىغىمغا يەتتى، - لېكىن ئاپام مېنى نېمىشكە ئالدايدۇ؟ مەن نېمە، مېنى ئالدايدىغان...

مەن ھە دېگەندە هودۇقۇپ قالدىم. بۇ قىزنى مۇنداق ھالەتكە ئېلىپ كېلىشنىڭ سەۋەۋى نېمكىنە؟

مەن بارى - يوقى ئۇنىڭغا:

- سېنى تاققا ئاپارمايمەن، - دېگەن ئېدىم. - مەن نېمىشكە شۇنداق دېگەن؟ ئەندى ئېسىمغا كەلدى: ئۇ ئاكىسى بىلەن ئويىنىڭ ئىچىنى ئوكتەي - توكتەي قىلىپ، سوزگە كىرمەي شوخلۇق قىلىشقا باشلىدى. مەن: بالىلار بولدى، ئەندى ئوخلاڭلار، دېسەم ھېچ كىم ئاڭلىمايدۇ...

ئەندى ئۇنىڭ ئالدىدا نېمە بولغان... مەن توساتتىن بالىلارنى تاققا ئاپىرىشنى ۋەدە قىلمۇيدىمغۇ! شۇ چاغدا قىزىمنىڭ كوزلىرى ئويناپ، ئاپا، تاغ چىپايلىقمۇ، ئۇ يەيدە گوللەر كوپمۇ؟ ھە، بىز تاققا بايىمىز، كېپىنەكلەرنى تۇتىمىز، دەپ خوشاللىقى چەكسىز بولغان ئېدى. ئەينە شۇ شاتلىقتىن ئوخلىماي ئۇ ياق - بۇ ياققا ۋۇكرەپ مەز بولۇپ ۋۇرگەن ئېكەن...

- غەزەپنى باسالماسلىق، بۇ ياخشى نەرسە ئەمەس ئېكەن، مەن بالىلارغا قىلغان ۋەدەمنى ئونتۇپ قېلىپ: سېنى تاققا ئاپارمايمەن! دەپ سالپتىمەن. ئەلۋەتتە بۇ يەردە ئوزەم ئەيىپلىك ئېكەنمەن، بالىنىڭ قەلبى بەك نازۇك كېلىدىكەن، مەن بەرگەن ۋەدەمدىن يېنىۋالغاندەك ئىش قىپتىمەن، - دېدى ئۇ.

مەن شۇ چاغدا بىر ھېكايەتنى ئەسلىدىم. قېدىم زاماندا بىر شەھەر ھاكىمىنىڭ رەپىقىسى شەھەردىكى كاتتا لاۋازىمدىكى ئادەملەرنىڭ خوتۇنلىرىنى زىياپەتكە چاقىرىپتۇ. مېھمانلار تەكلىپ قىلىنغان ۋاقىتتا ھازىر بوپتۇ ۋە تاماق تارتىلغىچە ئوزلىرىنىڭ قىممەت باھا كىيىملىرى، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى ھەققىدە پاراڭلىشىپ، ئەجايىپ ئالتۇن - بىرىللىيانت بۇيۇملىرى بىلەن پەخىرلىنىپ، ماختىنىپ ئولتىرىشىپتۇ.

شۇ چاغدا ئاددىغىنا كىيىنگەن، ھېچ قانداق زىننەت بۇيۇملىرىنى تاقىمىغان بىر ياش ئايال كىرىپتۇ. ئۇ زىياپەت ئېگىسىنىڭ سىڭلىسى بولىدىكەن. مېھمانلار ئۇنىڭ كىملىكىنى بىلگەشكە، ئۇنىڭدىن:

- نېمىشكە ئاددىي كىيىندىڭىز؟ - دەپ سوراپتۇ. شۇ چاغدا ئۇ:

- مېنىڭ سىلەرنىڭ قىممەت باھالىق زىبۇ - زىننەتلىرىڭلاردىنمۇ قىممەتلىكرەك ئەجايىپ نەرسىلىرىم بار، - دەپتۇ.

مېھمانلار كورۇشنى ئىلتىماس قىلغاندا ئۇ تاشقىرىغا چىقىپ بىر ئوغۇل، بىر قىزنى يېتىلەپ كىرىپ، ئۇلارنى مېھمانلارغا كورسىتىپ:

- مېنىڭ جېنىمدىنمۇ قىممەتلىك زىبۇ - زىننەتلىرىم مانا شۇلار، - دېگەن ئېكەن.

پەرزەنت - ئاتا - ئانىنىڭ كوركى، زىننىتى، ھەممە زىننەتلەرنىڭ زىننىتى، ھە، بۇنى ئەستىن چىقارماسلىغىمىز كېرەك. ئەينە شۇنداق ئېكەن، ئۇلارنى ئالدىماسلىغىمىز، ئەگەر بىر نەرسىنى ۋەدە قىلغان بولساق ئۇنى چوقۇم ئورۇنلىشىمىز كېرەك. ئەكسى ھالدا ۋۇقارقىدەك ھادىسە يۈز بېرىپ، ئوزىمىز ئوڭايسىز ھالەتتە قالىمىز، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ.

يادىكار سابىتىي.

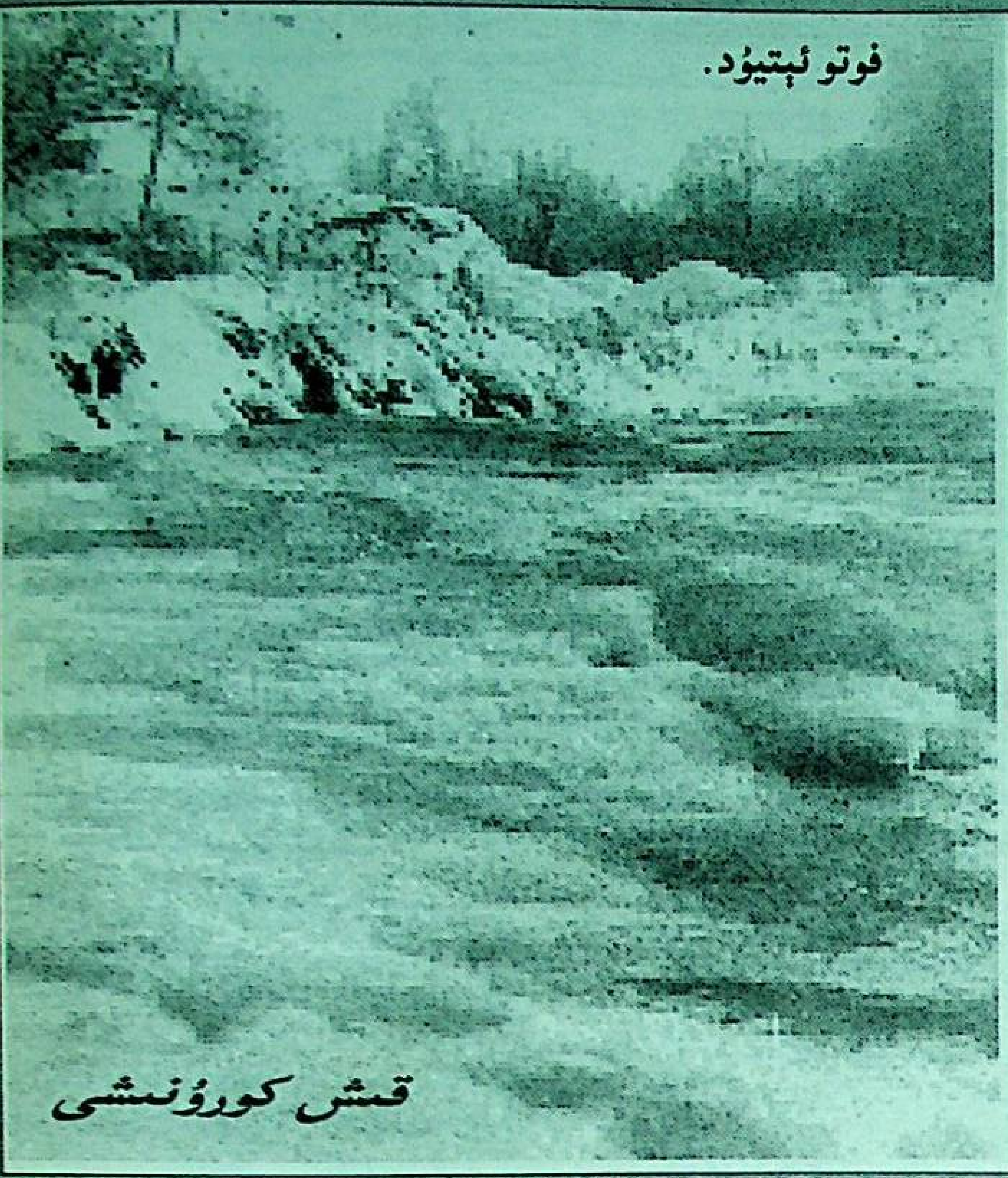

نام - ئاتاقلار ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن

ئالتۇن قان

زۇلقەرنەيىن شەرىققە قاراپ ئىلگىرلىگەندە، ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇش ئوچۇن تۈرك (ئۇيغۇر) خاقانى ياشلاردىن تەركىپ تاپقان بىر بولۇك ئەسكەرنى ئەۋەتىدۇ. خاقانىنىڭ ۋەزىرى: «سىز زۇلقەرنەينگە ياشلارنىلا ئەۋەتتىڭىز. ئۇلارنىڭ ئىچىدە تەجرىبىلىك، ياشانغان ئۇرۇش ماھىرلىرىدىن بىرەر ئادەمنىڭ بولۇشى كېرەك ئېدى» دېگەندە، خاقان ياشانغان ۋە تەجرىبىلىك مەنىسىدىكى «ئوگە» سوزىنى قوللىنىپ، «ئوگەمۇ؟» دېگەن. ۋەزىر: «ھە - ئە» دەپ جاۋاپ بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن خاقان ياشانغان، سىنالغان بىر ئادەمنى ئەۋەتكەن. ئۇلار بۇ كېچىسى زۇلقەرنەيىننىڭ ئالدىنقى ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى يەڭگەن. بىر تۈرك ئەسكىرى زۇلقەرنەيىن ئەسكەرلىرىدىن بىرىنى بىر قىلىچ بىلانلا كىندىكىچە ئىككىگە بولۇۋەتكەن. ئولتۇرۇلگەن ئەسكەر تىللا سېلىنغان ھەميانىنى بېلىگە ئېسىۋالغانىكەن. ئومۇ كېسىلىپ، تىللالار قانغا مىلىنىپ يەرگە توكۇلگەن. ئەتىسى ئەتىگەندە تۈرك ئەسكەرلىرى قانغا مىلەنگەن تىللالارنى كورۇپ، بىر - بىرىدىن «بۇ نېمە؟» دەپ سوراشقاندا، ئۇلار «ئالتۇن قان» دېيىشكەن. شۇڭا شۇ جايدىكى چوڭ بىر تاغ مۇشۇ نام بىلەن ئاتالغان. («تۈركىي تىللار دىۋانى» 1 - توم 122 - بەتتىن ئېلىندى).

ھايات ھەقىقەتلىرى

* بەش نەرسە ئەقىللىك ئادەمنىڭ خىسلىتىدۇر: قولدىن كەتكەن نەرسىگە ئېچىنىپ ئولتۇرماسلىق، ئەمگەكتىن قورىقماسلىق، ھاكاۋۇر بولماسلىق، قولدىن كەلمەيدىغان ئىشقا كىرىشمەسلىك ۋە قولغا كەلتۇرەلمىگەن نەرسىگە قايغۇرماسلىق.

* ئالتە نەرسە راھەت ياشاشقا كاپالەتتۇر: ئىشچانلىق، ھەقىقىي دوست، تەربىيەلىك پەرزەنت، مېھرىۋان خوتۇن، شېرىن - يېقىملىق سوز ۋە ئەقىل - پاراسەت.

* يەتتە نەرسە جاھىللارنىڭ ئادىتىدۇر: ھەممىگە ئاچچىقلىنىش، سىنالمىغان ئادەمگە ئىشىنىش، دوست - دۇشمەننى پەرىق ئەتمەسلىك، سىرىنى ھەممە كىشىگە ئېيتىش، ئەقىلسىز - نادان ئادەملەرنىڭ مەسلىھىتىگە قۇلاق سېلىش، پايدىسىز سوزلەرنى كوپ سوزلەش ۋە لايىق بولمىغان ئادەملەرگە ياردەملىشىش.

* جاھىللىق، ھورۇنلۇق، ھەسەتخورلۇق، تەكەببۇرلۇق، خىيانەت، تەمەخورلۇق، غەزەپ، ئىغۋاگەرلىك ۋە مۇناپىقلىقتىن ئىبارەت توققۇز تۇرلۇك ئىللەتكە مۇپتىلا بولغان كىشىدىن ھەممە ئادەم قاچىدۇ.

* بېشىڭغا ھەر بالا كەلسە خوي - پەيلىڭدىن كور.

* خەلىق كىمدىن قاچسا، ئۇنى ئادەمنىڭ يامىنى دەپ بىل.

* ئەڭ كوپ ئاغرىنىدىغان كىشى، كوپ ھاللاردا، ئەڭ ئاز ئىشلەيدىغان ئادەمدۇر.

* خەلقىنىڭ ئاچچىقى يامان، كوڭلى كەڭ.

* چىرايىڭنى ئەينەكتىن بىل، ئابرويىڭنى خەلقتىن بىل.

* ھاراق ئىچىپ ناخشا ئېيتقاننىڭ ئاتا - ئانىسى ۋىغلار.

* ھاراقكەش توڭگۇزنىڭ ئارىسىدا ئادەم، ئادەمنىڭ ئارىسىدا توڭگۇزدۇر.

بۇددا دىنىنىڭ ئىجاتچىسى ساكيامۇنى - ئۇيغۇر

سىز ئاڭلىغانمۇ؟

مۇقەددەس كىتاۋىمىز «قۇرئان كەرىمدە» ئۇلۇق ئاللاھ بەندىلىرىگە مۇنداق دەپ بىشارەت بەرگەن: «ئى مۇھەممەد، سەندىن ئىلگىرى نۇرغۇن پەيغەمبەرلەرنى ئوز قەۋملىرىگە پەيغەمبەر قىلىپ ئەۋەتتۇق» («سۇرە رۇم» 47 - ئايەت)، «قانداقلا بىر ئۇممەتلەر دىنى جەھەتتە نۇرغۇن پىرقىلەرگە بولۇندى، ھەر پىرقە ئوز دىنى بىلەن خوشالدۇر» («سۇرە مۇئمىنۇن» 53 - ئايەت).

«قۇرئان كەرىمدىكى» موشۇ ئايەتلەرنى ئوقۇغان ۋاختىمدا، ئۇنداق بولىدىغان بولسا، بىز ئۇيغۇرلارغا قايسى پەيغەمبەر كېلىپ، قايسى دىنغا دەۋەت قىلغان بولغىدى؟ - دېگەن ئوي ئوز ئوزىدىن پەيدا بولۇپ قالدى.

موشۇ سوئالغا جاۋاپ تېپىش مەخسىتىدە ئىزدىنىشكە باشلىدىم. موشۇ جەرياندا ۋەتەندىشىم پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىنىنىڭ ۋە باشقا ئالىملىرىمىزنىڭ ئەسەرلىرىنى كورۇپ چىقتىم، ئوششاق دىنلارنى قويۇپ تۇرۇپ، دۇنياۋىي ئەھمىيەتلىك چوڭ دىنلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە ئۇ دىنلارنى ئېلىپ كەلگەن پەيغەمبەرلەر توغرىلىق ماتېرىياللارنى دىققەت بىلەن ئوگەندىم. ماتېرىياللارنىڭ كورسىتىشىچە، ساماۋىي دىنلارنى ئېلىپ كەلگەن پەيغەمبەرلەردىن: مانى دىنىنى تارقاتقۇچى - مانى مۇلكى ئەجەمنىڭ بابىل شەھرىدە مىلادىنىڭ 150 - ۋىلى توغۇلۇپ، 216 - ۋىلى ۋاپات بولغان، مىللىتى پارس؛ خرىستىيان دىنىنى تارقاتقۇچى ھەزرىتى ئەيسا ھازىرقى يېرۇسالىم شەھرىدە مىلادىدىن 6 ۋىل بۇرۇن تۇغۇلۇپ، 30 - ۋىلى ۋاپات بولغان، مىللىتى يەھۇدى. ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەرەبىستاننىڭ مەككە شەھرىدە مىلادىنىڭ 570 - ۋىلى تۇغۇلۇپ 632 - ۋىلى ۋاپات بولغان، مىللىتى ئەرەپ.ئەندى ھازىرقى دۇنيادىكى 3 چوڭ دىنىنىڭ بىرسى ھېساپلانغان بۇددا دىنىنىڭ ئىجاتچىسى يەنى پەيغەمبىرى كىم بولغان؟ كوپلىگەن تارىخ كىتاپلىرىدا بۇ سوئالغا: «بۇددا دىنىنى شىمالىي ھىندستانلىق ساكيا مۇنى ئىجات قىلغان» - دېگەن قىسقا جاۋاپ بېرىلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ قايسى قەبىلە، قايسى خەلققە مەنسۇپ ئېكەنلىگى توغرىسىدا ھېچ نەرسە ئېيتىلماي كەلگەن ئېدى.

يېقىندا پروفېسسور ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەت ئىمىنىنىڭ «ئىپەك يولىدىكى 9 ھېكمەت» ناملىق كىتاۋىنى ئوقۇپ قالدىم. مەزكۇر كىتاپتا مۇنداق دەپ يېزىلغان: «شاھزادە سىدىخارتا ياش تۇرۇپلا«بۇددىھا» (ئويغانغان)لىققا ئېرىشكەن. يەنى ھەقىقەتنى ئىزدەپ تاپقان. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ «ساك يامۇنى» (يەنى ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى) دەپ ئاتالدى». (ۋۇقارقى كىتاپ 389 - بەت).

ۋۇقۇرىدىكى باياندىن شۇ نەرسە مەلۇم بولدىكى، بۇددا دىنىنى ئىجات قىلغۇچىنىڭ ئەسلى ئىسمى سىدىخارتا. ئۇنىڭغا خەلىق تەرىپىدىن بېرىلگەن نام «ساك يامۇنى» ئۇنىڭ مەنىسى - «ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى» دېگەن بولىدىكەن. ئۇنداق بولسا، ساكلار كىملەر؟

تارىخچىلىرىمىز مۇھەممەت ئىمىن بۇغرا، تۇرغۇن ئالماس ۋە باشقا ئاۋتورلارنىڭ بايان قىلىشىچە، «ئەڭ قېدىمى زاماندا ساكلار غەربىي سىبىرىدە ياشىغان ئۇيغۇر تىللىق قەبىلىلەر ئېدى. ئۇلار ئېرامىزدىن 1000 ۋىل ئاۋال ئوز ئورۇنلىرىنى تاشلاپ، غەرىپكە ۋە جەنۇپقا قاراپ كوچكەن. غەرىپكە قاراپ كوچكەنلىرى، قارا دېڭىزنىڭ شىمالىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان (كېيىنكى تارىخچىلار ئۇلارنى «سكىفلار» دەپ ئاتىغان). جەنۇپقا قاراپ كوچلەنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيە ئارقىلىق ھازىرقى ئاۋغانىستانغا، كەشمىرگە، ئاخىرىدا ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان، ئۇلار ئوزلىرىنىڭ «ساك» دېگەن نامىنى ساقلاپ قالغان ھەم بارغان جايىدا كىچىك - كىچىك دولەتلىرىنى قۇرۇپ، ئەشۇ دولەتلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ياشىغان. ئەينە شۇ دولەتلەرنىڭ بىرسى ئېرامىزدىن 7 ئەسىر بۇرۇن ھازىرقى نېپالنىڭ چېگراسىغا يېقىن جايلاشقان تروراكت ئولكىسىدە قۇرۇلغان كاپلاۋا سىتۇ دولىتى ئېدى. ئېرامىزدىن بۇرۇنقى 7 - ئەسىردە بۇ دولەتكە گاۋۇ تاما قەبىلىسىنىڭ داھىسى خۇدشۇدانا پادىشالىق قىلغان ئېدى. مانا موشۇ پادىشانىڭ ئائىلىسىدە، ئېرامىزدىن بۇرۇنقى 643 - ۋىلى بىر ئوغۇل تۇغۇلغان. ئاتا - ئانىسى بۇ ئوغۇلغا «سىدىخارتا» دەپ ئات قويۇشتى (ئۇنىڭ مەنىسى - ۋەزىپىنى ئورۇنلىغۇچى - دېگەن بولىدۇ). ئەينە شۇ شاھزادە سىدىخارتا ناھايىتى ئەقىللىق بولغانىنىڭ ئۇستىگە ياخشى تەلىم - تەربىيە ئېلىپ چوڭ بولغان. ئۇ كوپ ئويلانغاندىن كېيىن، ئادەملەرنى بەخت - سائادەتكە ئېرىشتۇرىدىغان يولنى ئىزدەپ تېپىشقا بەل باغلىغان، 10 ۋىل بويى ئىزدەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كوز قارىشى مۇقىملىشىپ، كوڭلى يورىغان، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئوزى كەشىپ قىلغان بۇددا دىنىنى تەشۋىق قىلىشقا باشلىغان. شۇنىڭدىن كېيىن خەلىق ئۇنى«ساك يامۇنى» (ساك خەلقىنىڭ دانىشمىنى) دەپ ئاتىغان.

ئەگەر موشۇ ئېيتىلغانلارنى ھەقىقەت دەپ قوبۇل قىلىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا بۇددا دىنىنىڭ ئىجاتچىسى - ساك يا مۇنى ساك خەلقىگە، يەنى ئۇيغۇر خەلقىگە مەنسۇپ بولۇپ چىقىدۇ! فاكتلار موشۇنداق، ئەندى بۇ مەسىلىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئۇنى ئەستىقلەش تارىخچى ئالىملىرىنىڭ زىممىسىدە.

چولپان تۇرسۇن.

«يېڭى ھايات» تەھرىراتى گېزىتىمىزنىڭ جانكويەرى، ئالمۇتا شەھرى ئاينابۇلاق مىكرورايونىنىڭ تۇرغۇنى

ئەخمەتجان زائىتوۋنىڭ

مەزگىلسىز ۋاپات بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن مەرھۇمنىڭ ئائىلە - تاۋابىتىغا ۋە قوم - قېرىنداشلىرىغا چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۇرىدۇ.

ئابدۇكېرىم ۋە ماھىنۇر سابىتوۋلار ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق ئاتاقلىق ماائارىپچى ۋە شائىر ئابدۇۋەلى خەلپەتكە رەپىقىسى

ئاسىيەمىنىڭ

مەزگىلسىز ۋاپات بولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن چوڭقۇر قايغۇرۇپ تەزىيە بىلدۇرىدۇ.

تەھرىرات ھەيئىتى

يېڭى ھايات

ئالمۇتا، 480044 ئىپەك يولى كوچىسى 50 بىنا، 8 - قەۋەت، 813 - خانە

گېزىتنى تەسىس قىلغۇچى - جاۋاپكەرلىگى چەكلەنگەن «ۋىسال» شىركىتى.

تىراژى 1700 زاكاز 9698

تېلېفون: 73 - 84 - 59

«Йени хаят» (Новая жизнь) индекс 65359, республиканская общественно-политическая газета, регистрационное свидетельство №603 -- Г. Выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан 17 марта 1999 г.

گېزىتىمىز سەھىپىلىرىدە بېسىلغان ماقالىلار مۇئەللىپلىرىنىڭ مەۋقەسى تەھرىراتىمىزنىڭ مەۋقەسى بولۇپ ھېساپلانمايدۇ. تەھرىراتتىن ماتېرىياللار قايتۇرۇلمايدۇ ۋە جاۋاپ بېرىلمەيدۇ.

Отпечатано в ЗАО «Дәуір». 480044, г. Алматы. ул.Жибек жолы, 50.

М 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 П 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10